

GIMT GROUP OF INSTITUTIONS

GURDASIDEVI INSTITUTE OF MANAGEMENT & TECHNOLOGY

Near Over Bridge & Shivshakti Bhawan **BUDHLADA**

B.A.

**BACHELOR OF ARTS
(COMPUTER SCIENCE)**

Study Notes

Semester-I

B.A. (COMPUTER SCIENCE)

As per IKG Punjab Technical University
(IKGPTU) Syllabus Pattern

SUBJECTS INCLUDED

BACS-101

General English - I

BACS-102

General Punjabi - I

BACS-103

Introduction to computers
and office automation

HVPE 101-18

Human Values, Deaddiction
and Traffic Rules

BACS-111

History - I

BACS-112

Political Science - I

LEARN TODAY
PREPARE BETTER
**ACHIEVE
TOMORROW**

SIMPLIFIED CONTENT

EXAM FOCUSED

EASY TO STUDY

BRIGHTER FUTURE

Learn Today, Lead Tomorrow

SECTION–A

UNIT–I: Poetry — Short Answer Questions

1. What is the central idea of the poem “Women’s Rights”?

The central idea of “**Women’s Rights**” by **Annie Louisa Walker** is the importance and dignity of women’s lives and work. The poet presents women as devoted to their homes and families and argues that their role should be respected. She emphasizes that women deserve the freedom to follow their chosen “mission” and to contribute to the happiness of their families and society. The poem also reflects the social conditions and Victorian ideas about women’s roles.

2. What rights of women are highlighted in the poem “Women’s Rights”?

The poem highlights women’s **right to live according to their own sense of duty and purpose**, particularly within the home and family. The poet stresses that women should be allowed to choose and value their domestic responsibilities rather than being forced into a life they do not desire. She also emphasizes the dignity of women’s work, love, sacrifice and service. Thus, the poem presents women’s rights mainly through the recognition and respect of their role in family and society.

3. What does the poet pray for in Song 36 of *Gitanjali*?

In **Song 36 of *Gitanjali***, Rabindranath Tagore prays to God for strength and spiritual purity. He asks God to remove poverty and weakness from his heart and give him the strength to bear both joy and sorrow with courage. He also prays for strength to make his love fruitful through service and to rise above everyday trivialities. His prayer ultimately expresses a desire for a disciplined, selfless and spiritually meaningful life.

4. What kind of freedom does Rabindranath Tagore pray for in Song 36 of *Gitanjali*?

Tagore’s prayer in **Song 36** is mainly for **inner and spiritual freedom**. He wishes to become free from selfish desires, weakness, fear, greed and the small concerns of everyday life. He wants the strength to accept both happiness and sorrow with courage and to devote his life to service. Thus, the freedom he seeks is not merely political or physical; it is freedom of the mind and heart that enables a person to live with dignity and selflessness.

5. What is the main message of Song 36 of *Gitanjali*?

The main message of **Song 36** is that true strength lies in **self-discipline, spiritual courage and selfless service**. Tagore asks God to free his heart from poverty of spirit and to give him strength to accept both joys and sorrows. He wants his love to become meaningful through service and wishes to rise above petty worldly concerns. The poem teaches that a meaningful life requires inner strength, humility, dedication and devotion to a higher purpose.

6. With whom does the poet interact in “The Soul’s Prayer”?

In “**The Soul’s Prayer**” by **Sarojini Naidu**, the poet interacts with **God or the Divine Lord**. The poem is presented as a dialogue between the human soul and God. The speaker asks God to reveal the mysteries of life and death and wishes to experience both joy and pain. God answers the speaker and explains that both happiness and suffering are necessary experiences that purify the soul and ultimately lead it towards peace and spiritual understanding.

7. What does the poet ask for in “The Soul’s Prayer”?

In “**The Soul’s Prayer**”, the poet asks God to reveal the deepest laws of **life and death**. She also asks to experience all the joys and pains that life can offer. She does not want to be spared either happiness or suffering because she wishes to understand love, life and the mystery of death completely. Her prayer shows a desire for complete experience and spiritual knowledge rather than a life containing only pleasure and comfort.

8. What is the central idea of Sarojini Naidu’s poem “The Soul’s Prayer”?

The central idea of “**The Soul’s Prayer**” is the spiritual journey of the human soul through **joy, sorrow, love, pain, life and death**. The speaker initially asks God to give her every experience of life and reveal its deepest mysteries. God grants this prayer, but suffering gradually purifies her desires and leads her towards peace. The poem teaches that both happiness and pain have a purpose and that life and death are parts of a greater divine reality.

UNIT–II: Prose — Short Answer Questions

9. What are the Principles of Good Writing according to L. A. Hill?

According to **L. A. Hill**, good writing requires the writer to **think clearly and logically** before writing. Ideas should be developed step by step, with each point properly connected to the next. The writer should not leave out important difficulties or details. Hill also emphasizes **regular practice, reading widely, improving vocabulary and using a good dictionary**. He believes that writing is mainly a matter of disciplined hard work rather than waiting for inspiration.

10. What is meant by “Good Writing” according to L. A. Hill?

According to L. A. Hill, **good writing means writing that expresses ideas clearly, logically and effectively**. A good writer should first understand the subject properly and then present the ideas in an organized, step-by-step manner. The writing should be easy for the reader to understand and should not contain unnecessary confusion. Hill also stresses regular practice, wide reading and improvement of vocabulary. Thus, good writing depends mainly on clear thinking and continuous practice.

11. What is the importance of clarity in good writing?

Clarity is essential because the main purpose of writing is to communicate ideas effectively to the reader. If the writer’s thoughts are unclear or poorly organized, the reader may misunderstand the message. According to L. A. Hill, a writer must be able to **think clearly and logically** and then express those thoughts in a simple and understandable manner. Clear writing presents ideas in proper order, avoids confusion and helps the reader understand the subject without unnecessary effort.

12. Why does everyone gather around Uncle Podger in “Uncle Podger Hangs a Picture”?

Everyone gathers around **Uncle Podger** because he decides to hang a picture and turns this simple task into a major household activity. He calls different members of the family to bring tools and help him. He keeps asking someone to hold the picture, bring a hammer, find nails or look for things that he has misplaced. His noisy and confused manner attracts everyone’s attention. The whole situation becomes amusing because of his exaggerated behaviour.

13. What does Uncle Podger want to do in the story “Uncle Podger Hangs a Picture”?

Uncle Podger wants to **hang a picture on the wall**. Although hanging a picture is normally a simple task, he treats it as if it were a difficult project. He involves the entire household and repeatedly asks them to

bring different tools and materials. He also makes mistakes, drops things and becomes frustrated. His inability to perform the simple task efficiently creates the humorous situation that forms the main action of Jerome K. Jerome's story.

14. Where does Uncle Podger's handkerchief actually lie?

Uncle Podger's handkerchief is **in his pocket**. During the confusion of hanging the picture, he repeatedly asks the others to help him find it. Everyone begins searching around the room, creating further chaos. Eventually, the handkerchief is discovered where Uncle Podger himself has it. This incident is one of the comic examples used by Jerome K. Jerome to show Uncle Podger's careless and disorganized nature.

15. Why does Uncle Podger create confusion while hanging the picture?

Uncle Podger creates confusion because he is **careless, impatient and disorganized**. Instead of completing the simple job himself in an orderly manner, he constantly gives instructions to everyone around him. He asks different people to bring tools, hold the picture and search for missing objects. He also makes mistakes and blames others for the resulting problems. His exaggerated behaviour turns an ordinary household task into a chaotic and humorous event.

16. What makes "Uncle Podger Hangs a Picture" a humorous story?

The story is humorous because **Uncle Podger turns a simple task into complete chaos**. His exaggerated confidence, careless actions, repeated mistakes and constant orders to family members create comic situations. He drops tools, searches for things that are nearby and involves everyone in the task. Jerome K. Jerome also uses **comic exaggeration and irony** to present Uncle Podger's behaviour. The contrast between the simplicity of the task and the enormous confusion makes the story entertaining.

17. Who is Kezia in "The Doll's House"?

Kezia Burnell is the youngest of the three Burnell sisters in Katherine Mansfield's *The Doll's House*. Unlike her older sisters, Isabel and Lottie, Kezia is sensitive, kind-hearted and less influenced by social prejudice. She is especially attracted to the little lamp inside the doll's house. She also questions why the Kelvey sisters are not allowed to see it and eventually invites them into the courtyard. Kezia therefore represents **innocence, kindness and empathy**.

18. What does the doll's house symbolize in Katherine Mansfield's story?

The doll's house mainly symbolizes **wealth, social privilege and class distinction**. The Burnell family is wealthy, and the doll's house becomes a symbol of their superior social position. The Burnell girls use it to increase their status among their schoolmates by deciding who can see it. The poor Kelvey sisters are excluded because of their social background. Thus, Mansfield uses the doll's house to criticize social inequality and class prejudice.

19. Why are the Burnell sisters excited about the doll's house?

The Burnell sisters are excited because the **doll's house is beautiful, large and full of attractive details**. It is a special gift and becomes an object of admiration among the schoolgirls. Isabel, the eldest sister, particularly enjoys describing the house and controlling which girls are allowed to see it. The doll's house also gives the Burnell sisters greater social importance at school. However, Kezia is especially interested in the small lamp inside the house.

20. Why are the Kelvey sisters treated differently by the other children?

The Kelvey sisters, **Lil and Else**, are treated differently because they belong to a poor and socially disadvantaged family. Their mother is a washerwoman, and the children at school consider them socially inferior. Their clothes and simple food also make them targets of ridicule. The Burnell family and other children maintain this social distance and do not allow them to see the doll's house. Through their treatment, Mansfield exposes the cruelty of **class discrimination and social prejudice**.

UNIT–III: Grammar & Vocabulary — Short Answer Questions

21. What is a Noun? Give two examples.

A **Noun** is a word used to name a **person, place, animal, thing, or idea**. It may refer to something that can be seen or touched, or to an abstract idea or quality. Nouns are commonly used as the subject or object of a sentence.

Examples:

1. **Ravi** is a student.
2. The **school** is nearby.

22. What is a Pronoun? Give two examples.

A **Pronoun** is a word used in place of a noun to avoid repeating the same noun again and again. Pronouns make sentences shorter, clearer and more natural. Common pronouns include *I, we, you, he, she, it, they* and *them*.

Examples:

1. **She** is a good student.
2. **They** are playing football.

23. What is a Verb? Give two examples.

A **Verb** is a word that expresses an **action, occurrence or state of being**. It tells us what a person or thing does or what happens to it. Verbs are essential parts of sentences because they generally indicate the main action or state.

Examples:

1. The boy **runs** fast.
2. She **writes** a letter.

24. What is an Adjective? Give two examples.

An **Adjective** is a word that describes or qualifies a **noun or pronoun**. It tells us more about the quality, size, colour, number or other characteristics of a person, place, animal or thing.

Examples:

1. She has a **beautiful** dress.
2. He is a **clever** boy.

25. What is an Adverb? Give two examples.

An **Adverb** is a word that modifies or gives more information about a **verb, adjective or another adverb**. It commonly tells us how, when, where or to what extent an action takes place.

Examples:

1. He runs **quickly**.
2. She speaks **softly**.

26. What are Tenses? Name the three main types of Tenses.

Tenses are forms of verbs that show the **time of an action or event**. They help us understand whether an action happens in the present, happened in the past, or will happen in the future. The three main types of tenses are:

1. **Present Tense** – He plays cricket.
2. **Past Tense** – He played cricket.
3. **Future Tense** – He will play cricket.

27. What is a Prefix? Give two examples of words formed with prefixes.

A **Prefix** is a letter or group of letters added to the **beginning of a word** to change or modify its meaning. Prefixes can help form new words from existing words.

Examples:

1. **Un + happy = unhappy**
2. **Dis + honest = dishonest**

Here, **un-** and **dis-** are prefixes.

28. What is a Suffix? Give two examples of words formed with suffixes.

A **Suffix** is a letter or group of letters added to the **end of a word** to form a new word or change its grammatical form. Suffixes can create nouns, adjectives, adverbs and other forms.

Examples:

1. **Teach + er = teacher**
2. **Kind + ness = kindness**

Here, **-er** and **-ness** are suffixes.

29. What are Synonyms? Give two examples.

Synonyms are words that have the **same or nearly the same meaning** as another word. They help us avoid repetition and make our language richer and more effective.

Examples:

1. **Happy – Glad**
2. **Big – Large**

Thus, *glad* is a synonym of *happy*, while *large* is a synonym of *big*.

30. What are Common Errors in English Grammar? Give two examples of incorrect and correct sentences.

Common errors in English Grammar are mistakes frequently made in areas such as **verb agreement, tense, articles, prepositions, pronouns and sentence structure**. Correct grammar makes communication clear and accurate.

Examples:

1. He **go** to school every day.
 He **goes** to school every day.
2. She **do not** like tea.
 She **does not** like tea.

SECTION-B

UNIT-I: Poetry

1. Explain the central idea and message of “Women’s Rights” by Annie Lennox Walker.

“Women’s Rights” by **Annie Lennox Walker** presents the importance of respecting women’s dignity, freedom and rightful place in society. The poem reflects on the position of women and emphasizes that women should not be treated as inferior or denied the opportunity to fulfil their abilities. The poet draws attention to the valuable contribution women make to family and society. She suggests that women deserve recognition for their work, responsibilities and sacrifices.

The poem’s message is closely connected with the idea of **equality and justice**. Women should have the freedom to develop their personality and participate meaningfully in social life. Their contribution should not be ignored simply because of their gender. The poem encourages society to recognize women as individuals with their own worth, aspirations and capabilities.

Thus, “Women’s Rights” is not merely about granting formal rights; it also calls for a change in social attitudes towards women. The poem emphasizes **respect, dignity, equality and freedom**, making its message relevant to discussions about the position of women in modern society.

2. Explain Song 36 from *Gitanjali* with special reference to the poet's idea of freedom and spiritual awakening.

Song 36 of *Gitanjali* by Rabindranath Tagore is a spiritual prayer in which the poet asks God for strength, purity and freedom from inner weakness. Tagore does not ask for material wealth or worldly power. Instead, he desires the strength to face both happiness and sorrow with courage and to dedicate his life to meaningful service.

The poet's idea of **freedom** is primarily an inner and spiritual freedom. He wishes to free himself from selfishness, fear, greed, weakness and petty worldly desires. For Tagore, a person becomes truly free when the mind and heart rise above narrow personal interests. Such freedom allows a person to live with dignity, courage and selflessness.

The poem also expresses the idea of **spiritual awakening**. Tagore seeks a deeper awareness of God and of his responsibility towards humanity. He wants his love and devotion to become meaningful through service and action. Therefore, the poem teaches that true spiritual development comes through **self-discipline, courage, humility and selfless service**. It presents freedom as liberation of the soul rather than merely physical or political freedom.

3. Discuss the main theme and significance of "The Soul's Prayer" by Sarojini Naidu.

"The Soul's Prayer" by Sarojini Naidu is a deeply spiritual poem concerned with the mysteries of **life, death, joy, sorrow and divine knowledge**. The poem is presented as a dialogue between the human soul and God. The speaker wishes to understand the deeper truths of existence and asks to experience the different emotions and conditions of human life.

A major theme of the poem is that **both pleasure and suffering are necessary for the development of the soul**. The speaker does not wish to experience happiness alone; she also wants to understand pain and sorrow. Through these experiences, the soul gradually gains wisdom and spiritual maturity. The poem suggests that suffering is not meaningless but can purify and transform the human spirit.

Another important theme is the relationship between **life and death**. They are presented not as completely separate realities but as parts of a larger divine order. The soul ultimately seeks peace and understanding through complete experience.

The significance of the poem lies in its **spiritual and philosophical message**. It teaches that human beings should accept both joy and suffering as essential parts of life. Through experience, self-understanding and divine guidance, the soul moves towards wisdom, peace and spiritual fulfilment.

4. Compare the treatment of human aspirations and freedom in any two poems prescribed in the syllabus.

The ideas of **human aspirations and freedom** can be compared effectively in Rabindranath Tagore's **"Song 36" from *Gitanjali*** and Annie Lennox Walker's **"Women's Rights."** Both poems express a desire for a better and more meaningful human life, but they approach freedom from different perspectives.

In **"Song 36,"** Tagore presents freedom mainly as an **inner and spiritual aspiration**. The poet asks God to give him strength to overcome weakness, selfish desires and petty concerns. He wants the freedom

to face happiness and sorrow courageously and to dedicate himself to service. His aspiration is therefore towards spiritual growth, self-discipline and liberation from inner limitations.

In “**Women’s Rights**,” the focus is more directly on the **social position and dignity of women**. The poem draws attention to women’s rightful place, their contribution and their need for recognition and equality. The aspiration here is connected with social respect, dignity and freedom from restrictive attitudes.

Thus, both poems value **freedom and human dignity**, but Tagore emphasizes the liberation of the **mind and soul**, while Walker focuses more on the **social rights and position of women**. Together, they show that freedom can involve both inner spiritual development and social equality.

UNIT–II: Prose

5. Explain the Principles of Good Writing given by L. A. Hill. What qualities make writing effective?

According to **L. A. Hill**, good writing is based on clear thinking, proper organization and continuous practice. A writer should first understand the subject thoroughly and then arrange the ideas in a logical sequence. The writing should communicate the intended meaning clearly to the reader.

One of the most important principles is **clarity**. The writer should use simple and appropriate language so that the reader can understand the message without difficulty. **Unity** is also important: all sentences and ideas in a paragraph should relate to the main topic. **Coherence** ensures that ideas are properly connected and presented in a logical order. Good writing should also be **concise**, avoiding unnecessary words and repetition.

Hill emphasizes the importance of **regular reading and writing practice**. A writer should develop vocabulary, consult a dictionary and learn from good examples of writing. Grammar, correct word choice and proper sentence construction are also essential.

Thus, effective writing combines **clear thinking, organization, simplicity, correctness, unity, coherence, appropriate vocabulary and regular practice**. These qualities make writing meaningful, readable and effective.

6. Give a brief character sketch of Uncle Podger in *Uncle Podger Hangs a Picture*.

Uncle Podger, the central character in Jerome K. Jerome’s *Uncle Podger Hangs a Picture*, is presented as a humorous, confident and extremely disorganized man. He believes that he can perform a simple household task easily, but his actions usually create more trouble than necessary.

When he decides to hang a picture, he immediately involves the entire household. He asks different people to bring a hammer, nails, a piece of string and other things. He frequently forgets where he has put things and makes others search for them. He also drops objects and creates confusion while trying to complete the task.

Uncle Podger is **overconfident** because he treats the task as though it requires great skill. At the same time, he is careless and impatient. He tends to blame others when something goes wrong instead of accepting responsibility for his mistakes.

Despite these weaknesses, Uncle Podger is not presented as a cruel character. His exaggerated behaviour makes him amusing and entertaining. Through him, Jerome K. Jerome humorously portrays the kind of person who turns a simple job into a complicated family affair.

7. How does Jerome K. Jerome create humour in *Uncle Podger Hangs a Picture*? Explain with suitable examples.

Jerome K. Jerome creates humour in *Uncle Podger Hangs a Picture* mainly through **exaggeration, comic situations, confusion and Uncle Podger's behaviour**. The basic task of hanging a picture is extremely simple, but Uncle Podger turns it into a major operation involving the whole household.

The humour begins when Uncle Podger asks everyone to help him. One person is told to bring the hammer, another to find the nails, while others are asked to hold the picture or look for objects that have apparently been misplaced. This creates a chaotic atmosphere.

Jerome also uses **repetition and exaggeration**. Uncle Podger repeatedly loses or searches for things and gives instructions to everyone. His confidence is funny because his actions repeatedly produce mistakes. He drops tools, makes unnecessary movements and creates more work for others.

Another source of humour is the **contrast between the simplicity of the task and the enormous amount of confusion** surrounding it. The family members are drawn into the activity even though the job could easily have been completed by one person.

Through these comic incidents, Jerome K. Jerome gently satirizes people who are **overconfident, careless and inefficient**, making the story entertaining while keeping its situations familiar and realistic.

8. Discuss the theme of social discrimination and class distinction in Katherine Mansfield's *The Doll's House*.

Social discrimination and class distinction are central themes of Katherine Mansfield's *The Doll's House*. The story shows how children learn and reproduce the social prejudices of the society around them.

The **Burnell family** belongs to a higher social class, while the **Kelvey sisters, Lil and Else**, come from a poor family. Because of their social position, the Kelvey sisters are treated as outsiders by the other children. They are not invited to social gatherings and are considered unsuitable companions. Even the beautiful doll's house becomes a symbol of class division because the Burnell sisters decide who is allowed to see it.

The treatment of the Kelveys demonstrates how **social status can influence human relationships**. The children judge Lil and Else not by their character but by their family background, clothing and economic condition. This reveals the cruelty and unfairness of class prejudice.

However, Kezia Burnell challenges this attitude. She does not understand why the Kelveys should be excluded and invites them to see the doll's house. Her kindness shows that **innocence and compassion can rise above social barriers**.

Thus, Mansfield criticizes class discrimination and reminds readers that human worth should not be determined by wealth, family background or social status.

9. Write a character sketch of Kezia in *The Doll's House* and explain her significance in the story.

Kezia Burnell is the youngest of the three Burnell sisters in Katherine Mansfield's *The Doll's House*. She is different from her elder sisters because she is **sensitive, innocent, curious and compassionate**. While Isabel and Lottie are influenced by the social attitudes of their family and classmates, Kezia is more independent in her thinking.

Kezia is fascinated by the doll's house, especially by the **little lamp** inside it. The lamp becomes important because she sees its beauty and significance differently from the other children. Her innocence allows her to appreciate things without judging them according to social status.

Her most important quality is her **sympathy towards the Kelvey sisters**. Kezia cannot understand why Lil and Else are excluded simply because they belong to a poor family. She invites them to see the doll's house, despite knowing that this may go against the behaviour expected by the adults and other children.

Kezia therefore serves as a symbol of **innocence, kindness and equality**. Through her character, Mansfield contrasts natural human compassion with artificial social prejudice. Her interaction with the Kelveys suggests that children can challenge discriminatory attitudes when they are allowed to follow their own sense of humanity.

Thus, Kezia is crucial to the story's message about **compassion, social equality and the rejection of class prejudice**.

UNIT–III: Grammar & Vocabulary

10. Explain the Three Main Types of Tenses with Suitable Examples.

Tense is the form of a verb that shows the **time of an action or event**. There are three main types of tenses:

1. **Present Tense:** It describes an action that happens regularly, is happening now, or states a general fact.

Example: *She writes a letter. / The sun rises in the east.*

2. **Past Tense:** It describes an action that happened or was completed in the past.

Example: *She wrote a letter yesterday.*

3. **Future Tense:** It describes an action that will happen in the future.

Example: *She will write a letter tomorrow.*

Each of these three types can have different forms, such as **Simple, Continuous, Perfect and Perfect Continuous**. Tenses are important because they help the speaker or writer clearly communicate **when an action takes place**. Correct use of tenses makes English sentences grammatically accurate and meaningful.

11. Explain the Following Parts of Speech with Suitable Examples: Noun, Pronoun, Verb, Adjective and Adverb.

Parts of speech are categories of words according to their **function and use in a sentence**.

1. **Noun:** A noun names a person, place, animal, thing or idea.
Example: *Ravi is a student.* Here, **Ravi** and **student** are nouns.
2. **Pronoun:** A pronoun is used in place of a noun.
Example: *Ravi is a student. He is intelligent.* Here, **He** replaces Ravi.
3. **Verb:** A verb shows an action or state.
Example: *The boy **plays** cricket.* Here, **plays** is the verb.
4. **Adjective:** An adjective describes or qualifies a noun or pronoun.
Example: *She is a **beautiful** girl.* Here, **beautiful** describes the girl.
5. **Adverb:** An adverb modifies a verb, adjective or another adverb. It often tells us how, when or where an action happens.
Example: *He runs **quickly**.* Here, **quickly** modifies the verb *runs*.

These parts of speech are essential for constructing clear and grammatically correct sentences.

12. Explain Prefixes and Suffixes. Give Suitable Examples of Words Formed by Adding Prefixes and Suffixes.

A **prefix** is a letter or group of letters added to the **beginning of a word** to change or modify its meaning. For example:

- **un + happy = unhappy**
- **dis + honest = dishonest**
- **re + write = rewrite**

Here, **un-**, **dis-** and **re-** are prefixes.

A **suffix** is a letter or group of letters added to the **end of a word** to form a new word or change its grammatical form. For example:

- **teach + er = teacher**
- **kind + ness = kindness**
- **care + ful = careful**

Here, **-er**, **-ness** and **-ful** are suffixes.

Prefixes generally change the **meaning** of a word, while suffixes may change its **meaning or grammatical category**. For example, *happy* becomes *unhappy* by adding a prefix, whereas *kind* becomes *kindness* by adding a suffix.

Thus, prefixes and suffixes are important tools of **word building** and help students expand their English vocabulary.

13. What are Synonyms? Write Suitable Synonyms for Any Five Commonly Used English Words.

Synonyms are words that have the **same or nearly the same meaning** as another word. They help us increase our vocabulary, avoid repetition and make our writing more interesting and effective.

Five commonly used words and their synonyms are:

Word	Synonym
------	---------

Happy	Glad
-------	------

Big	Large
-----	-------

Small	Little
-------	--------

Begin	Start
-------	-------

Brave	Courageous
-------	------------

For example, instead of saying “*He is a happy boy,*” we can say “*He is a glad boy,*” depending on the context. Similarly, *big* and *large* generally express a similar meaning.

However, synonyms are not always completely interchangeable because their exact meaning may depend on the **context in which they are used**. Learning synonyms helps students improve their vocabulary and express ideas more precisely in both speaking and writing.

UNIT–IV: Composition

14. Paragraph Writing

(a) Importance of Education

Education is one of the most important factors in the development of an individual and society. It gives us knowledge, skills and the ability to understand the world around us. Education develops our personality, improves our thinking and helps us distinguish between right and wrong. An educated person can make better decisions and contribute positively to society. Education also provides better employment opportunities and helps people become financially independent. It promotes values such as discipline, honesty, tolerance and responsibility. For a developing country, education is essential for economic and social progress. It also helps remove ignorance, poverty and social inequalities. Therefore, education should be accessible to everyone, regardless of gender, caste, religion or economic background. A good education does not merely prepare a person for a job; it prepares a person for a responsible and meaningful life.

(b) Environmental Protection

Environmental protection is essential for the survival and well-being of all living beings. Our environment provides us with air, water, food and other natural resources. However, pollution, deforestation, excessive use of plastic and rapid urbanization are seriously damaging the environment. Air and water pollution are causing health problems, while the destruction of forests is reducing biodiversity. We must take effective steps to protect nature. Planting trees, saving water, reducing plastic use, recycling waste and using renewable sources of energy are some important measures. Individuals, educational institutions, industries and governments all have a responsibility towards environmental protection. Students can also contribute by keeping their surroundings clean and spreading environmental awareness. Sustainable development is possible only when economic growth is balanced with environmental responsibility. Therefore, protecting the environment today is necessary to ensure a safe, healthy and sustainable future for coming generations.

(c) Social Media

Social media has become an important part of modern life. Platforms such as Facebook, Instagram, WhatsApp and YouTube allow people to communicate, share information and remain connected with others. Social media is useful for education, business, entertainment, news and professional networking. Students can use it to access educational resources and learn new skills. Businesses can promote their products and communicate with customers. However, excessive use of social media can have negative effects. It may waste valuable time, reduce concentration and encourage unhealthy comparisons. False information, cyberbullying and privacy problems are also serious concerns. Therefore, social media should be used carefully and responsibly. Users should verify information before sharing it and should protect their personal information. Social media is neither completely good nor completely bad; its impact depends largely on how we use it. Responsible and balanced use can make social media a powerful tool for communication and learning.

(d) Value of Time

Time is one of the most valuable resources in human life because once it is lost, it can never be recovered. Every person receives the same twenty-four hours in a day, but successful people use their time wisely. Proper time management helps us complete our work efficiently and achieve our goals. Students especially need to understand the value of time because regular study and proper planning can improve their academic performance. Wasting time through unnecessary activities, laziness or procrastination can lead to missed opportunities and failure. We should prepare a daily schedule, set priorities and complete important tasks on time. Punctuality is also an important quality in personal and professional life. Time teaches us discipline and responsibility. Therefore, we should respect every moment and make productive use of it. A person who understands the value of time can use it to build a successful, disciplined and meaningful life.

15. Formal Email Writing

(a) Email to the Principal Requesting Leave

To: principal@college.edu

Subject: Request for Leave

Respected Sir/Madam,

I am a student of **B.A. Semester II** at your college. I am writing to request leave for **three days, from 10 March to 12 March**, as I have to attend an important family function.

I assure you that I will complete all the academic work and assignments missed during my absence. I kindly request you to grant me leave for the above-mentioned period.

I shall be grateful for your consideration.

Yours faithfully,

Rahul Kumar

B.A. Semester I

Roll No. 25

(b) Email to a College Authority Regarding a Student-Related Issue

To: studentaffairs@college.edu

Subject: Request for Assistance Regarding Student Issue

Respected Sir/Madam,

I am a student of **B.Com. Semester II**. I am writing to bring to your kind notice an issue regarding my **student identity card**. Despite submitting the required documents, I have not yet received my identity card.

The identity card is required for attending classes and appearing in college activities. I kindly request you to look into the matter and provide the necessary assistance at the earliest.

I shall be thankful for your support and cooperation.

Yours sincerely,

Aman Sharma

B.Com. Semester II

Roll No. 18

(c) Email Applying for a Part-Time Job/Internship

To: hr@abccompany.com

Subject: Application for Internship Opportunity

Respected Sir/Madam,

I am writing to apply for an **internship opportunity** in your organization. I am currently pursuing my graduation and have a keen interest in developing my professional skills and gaining practical experience.

I possess basic computer knowledge, good communication skills and a willingness to learn. I believe that an internship with your organization would provide me with valuable practical exposure and help me develop my professional abilities.

I have attached my resume for your consideration. I would be grateful if you could provide me an opportunity for an interview.

Thank you for your time and consideration.

Yours faithfully,

Aman Kumar

Contact: 98765XXXXX

Email: aman@example.com

(d) Email Requesting Information About a Course

To: admissions@abcuniversity.edu

Subject: Request for Information About BCA Course

Respected Sir/Madam,

I am interested in taking admission to the **Bachelor of Computer Applications (BCA)** programme offered by your institution. I would like to obtain information regarding the course.

Kindly provide details about the **eligibility criteria, admission procedure, course duration, fee structure, scholarship facilities and last date for admission**. I would also like to know whether the course is available in regular mode.

I shall be grateful if you could provide the required information at your earliest convenience.

Thank you.

Yours sincerely,

Rahul Sharma

Contact: 98765XXXXX

Email: rahul@example.com

SECTION–C

UNIT–I: Poetry

1. Discuss the central idea, major themes and message of “Women’s Rights” by Annie Lennox Walker. How does the poem highlight the importance of equality and rights for women?

“Women’s Rights” by **Annie Lennox Walker** deals with the dignity, role and rights of women in society. The poem draws attention to the position of women and emphasizes that their contribution to family

and society deserves recognition and respect. The central idea is that women are valuable members of society and should not be regarded as inferior simply because they are women.

One of the major themes of the poem is **equality**. Women have their own abilities, responsibilities and aspirations, and these should be respected. The poem also emphasizes the importance of **freedom and dignity**. A woman should have the opportunity to fulfil her responsibilities and develop her personality according to her abilities and wishes. The poet highlights the value of women's work, sacrifice, love and contribution to family life.

Another important theme is **social recognition**. The poet suggests that society should understand and appreciate the work performed by women rather than taking it for granted. Equality does not mean ignoring women's responsibilities; rather, it means giving their work and choices proper respect and value.

The poem's message remains relevant because gender inequality continues to affect many societies. It encourages readers to develop a more respectful and balanced attitude towards women. Thus, "Women's Rights" promotes **equality, dignity, freedom, recognition and respect**, reminding society that women deserve a rightful and meaningful place in social life.

2. Explain Song 36 from *Gitanjali* by Rabindranath Tagore in detail. Discuss the poet's concept of freedom, truth, knowledge and spiritual awakening.

Song 36 of *Gitanjali* by Rabindranath Tagore is a deeply spiritual prayer in which the poet addresses God and asks for inner strength and purity. Tagore does not pray for material wealth, physical comfort or worldly power. Instead, he seeks the strength to overcome weakness, selfishness and narrow-mindedness and to live a meaningful life.

The poet's concept of **freedom** is primarily spiritual. True freedom, for Tagore, means liberation from fear, selfish desires, greed and petty worldly concerns. He wishes to develop the courage to accept both happiness and sorrow. Such freedom allows a person to serve others and live according to higher moral and spiritual values.

The poem is also concerned with **truth and knowledge**. Tagore seeks a deeper understanding of life rather than merely acquiring worldly information. Spiritual knowledge enables a person to recognize what is truly valuable and to distinguish meaningful living from temporary worldly attractions.

The idea of **spiritual awakening** is central to the poem. Tagore wishes to rise above personal limitations and dedicate his love and energy to a higher purpose. His prayer suggests that spiritual development is achieved through self-discipline, courage, humility and selfless service.

Thus, Song 36 presents a vision of a spiritually awakened human being who is free from inner weakness, courageous in suffering, devoted to truth and knowledge, and prepared to serve humanity. The poem teaches that **true freedom is freedom of the mind and soul**.

3. Discuss "The Soul's Prayer" by Sarojini Naidu in detail. Explain the poet's prayer, her attitude towards life and death, and the central message of the poem.

“The Soul’s Prayer” by Sarojini Naidu is a philosophical and spiritual poem that explores the mysteries of **life, death, joy, sorrow and the destiny of the human soul**. The poem is presented as a dialogue between the human soul and God. The speaker desires to understand the deeper meaning of existence and asks the Divine to reveal the mysteries of life and death.

The poet’s prayer is not for a life free from suffering. Instead, she wishes to experience the complete range of human existence. She asks to know both **joy and pain, love and sorrow**, because she believes that a complete understanding of life requires experiencing its different dimensions. This makes her attitude towards life courageous and searching rather than fearful.

The poem also presents an important attitude towards **death**. Death is not treated simply as an end but as part of a larger spiritual reality. Life and death are connected within the divine order of existence. Through suffering and experience, the soul gradually learns important truths and moves towards spiritual understanding and peace.

The central message of the poem is that **both happiness and suffering have value in human life**. Pain can purify the soul and lead it towards wisdom, while joy provides another dimension of human experience. The poem therefore encourages acceptance of life in its entirety.

Ultimately, “The Soul’s Prayer” presents the journey of the human soul from curiosity and desire towards **wisdom, spiritual maturity, acceptance and peace**.

UNIT–II: Prose

4. Discuss the Principles of Good Writing given by L. A. Hill. Explain the essential qualities of effective writing and their importance for a good writer.

In **“Principles of Good Writing,” L. A. Hill** emphasizes that good writing should communicate ideas clearly, accurately and effectively. A good writer must first have a clear understanding of the subject and should organize ideas logically before putting them into words. Writing becomes effective when the reader can understand the writer’s meaning without unnecessary difficulty.

Clarity is one of the most important qualities of good writing. The writer should use simple, precise and appropriate words. **Correctness** is also essential; proper grammar, spelling, punctuation and sentence structure make writing reliable and understandable. **Unity** means that all ideas in a paragraph or composition should support the main subject. **Coherence** ensures that sentences and ideas are properly connected and follow a logical order.

Hill also emphasizes **conciseness**. A good writer should avoid unnecessary words, repetition and irrelevant details. At the same time, writing should be interesting and appropriate to its purpose and audience. Good vocabulary and careful choice of words help express ideas more effectively.

Regular **reading, observation and writing practice** are important for developing these qualities. A writer should learn from good models and continuously improve his or her command of language.

Thus, effective writing is a combination of **clear thinking, proper organization, grammatical correctness, unity, coherence, conciseness and appropriate expression**. These qualities enable a writer to communicate ideas successfully and make writing meaningful to the reader.

5. Give a detailed account of “Uncle Podger Hangs a Picture” by Jerome K. Jerome. Discuss how the author uses humour, confusion and comic situations to make the story entertaining.

“Uncle Podger Hangs a Picture” by Jerome K. Jerome is a humorous episode that describes how an ordinary household task becomes a complicated and chaotic event. Uncle Podger decides to hang a picture on the wall. Although the task appears simple, he immediately involves the entire family and creates considerable confusion.

Uncle Podger is **confident and self-important**. He behaves as if hanging a picture is a difficult technical operation requiring the assistance of everyone around him. He repeatedly asks different members of the family to bring tools and materials. Someone must find the hammer, another person must look for nails, while others are asked to hold the picture or provide other assistance. In the process, things are misplaced, dropped and searched for repeatedly.

Jerome creates humour through **exaggeration and repetition**. Uncle Podger’s instructions become increasingly complicated, while his mistakes create more work for everyone. The contrast between the simple nature of the task and the enormous amount of confusion surrounding it is particularly funny.

The author also uses **comic action and characterization**. Uncle Podger’s overconfidence, impatience and inability to organize the work make him an amusing figure. The reactions of the family members add to the comedy.

The story is entertaining because readers can recognize the familiar situation of someone turning a simple job into a major household crisis. At the same time, Jerome gently satirizes **carelessness, overconfidence and poor organization**. The humour therefore comes not only from individual incidents but also from the exaggerated portrayal of an ordinary domestic activity.

6. Discuss the major themes of “The Doll’s House” by Katherine Mansfield. Explain how the story presents social class, discrimination, innocence and human relationships.

Katherine Mansfield’s “The Doll’s House” is a powerful short story that explores **social class, discrimination, innocence and human relationships**. The doll’s house itself becomes an important symbol of social status and division among the children.

The story contrasts the **Burnell family**, who belong to a socially privileged group, with the **Kelvey sisters**, Lil and Else, who come from a poor family. Because of their social position, the Kelveys are treated as outsiders. The other children are discouraged from mixing with them, demonstrating how class prejudice is learned and passed on through society.

The story also exposes the cruelty of **social discrimination**. The Kelveys are judged because of their family background, clothes and poverty rather than their individual character. The doll’s house becomes a symbol of privilege because the Burnell sisters proudly show it to selected children while excluding the Kelveys.

Against this discrimination, Mansfield presents **innocence and compassion through Kezia**. Kezia does not understand why the Kelveys should be treated differently. She follows her natural sense of kindness and invites them to see the doll’s house. Her behaviour shows that genuine human relationships can exist beyond artificial social boundaries.

The **little lamp** inside the doll's house also has symbolic importance. It represents warmth, beauty and human connection in contrast to the coldness of social prejudice.

Thus, Mansfield criticizes a society that divides people according to wealth and status. Through Kezia and Else, the story suggests that **innocence, kindness and genuine human sympathy can challenge social discrimination.**

UNIT–III: Grammar & Vocabulary

7. Explain the Tenses in English Grammar in detail. Discuss Present, Past and Future Tenses along with their major forms and suitable examples.

Tense is the form of a verb that indicates the **time of an action or event**. English has three main tenses: **Present, Past and Future**. Each tense has four major forms: **Simple, Continuous, Perfect and Perfect Continuous**.

1. Present Tense

It describes an action happening now, regularly, or a general truth.

- **Simple Present:** *She writes a letter.*
- **Present Continuous:** *She is writing a letter.*
- **Present Perfect:** *She has written a letter.*
- **Present Perfect Continuous:** *She has been writing a letter for two hours.*

2. Past Tense

It describes an action that happened in the past.

- **Simple Past:** *She wrote a letter yesterday.*
- **Past Continuous:** *She was writing a letter.*
- **Past Perfect:** *She had written a letter before I arrived.*
- **Past Perfect Continuous:** *She had been writing a letter for two hours.*

3. Future Tense

It describes an action that will happen in the future.

- **Simple Future:** *She will write a letter tomorrow.*
- **Future Continuous:** *She will be writing a letter.*
- **Future Perfect:** *She will have written a letter by tomorrow.*
- **Future Perfect Continuous:** *She will have been writing for two hours.*

Correct use of tense is essential because it makes the **time and sequence of actions clear**. Errors commonly occur when writers change tenses unnecessarily or use incorrect auxiliary verbs and verb

forms. Therefore, understanding tense forms is essential for accurate and effective English communication.

8. Explain the five parts of speech prescribed in the syllabus—Noun, Pronoun, Verb, Adjective and Adverb. Give suitable examples and discuss common errors related to their use.

The five parts of speech prescribed in the syllabus are **Noun, Pronoun, Verb, Adjective and Adverb**. They perform different grammatical functions in sentences.

1. Noun

A **noun** names a person, place, thing, animal or idea.

Example: *Ravi is a student.*

Common error: Incorrect plural forms, e.g. “*Childs*” instead of “**Children.**”

2. Pronoun

A **pronoun** is used instead of a noun.

Example: *Ravi is intelligent. He studies regularly.*

Common error: Incorrect pronoun agreement, e.g. “*Each student must bring their book*” in formal grammar exercises may be expected as “**Each student must bring his or her book.**”

3. Verb

A **verb** expresses an action, occurrence or state.

Example: *She writes a letter.*

Common error: Subject-verb disagreement, e.g. “*He go to college*” should be “**He goes to college.**”

4. Adjective

An **adjective** describes or qualifies a noun or pronoun.

Example: *She is a beautiful girl.*

Common error: Confusing adjective and adverb forms, e.g. “*He is a carefully driver*” should be “**He is a careful driver.**”

5. Adverb

An **adverb** modifies a verb, adjective or another adverb.

Example: *He runs quickly.*

Common error: Using an adjective instead of an adverb, e.g. “*She sings beautiful*” should be “**She sings beautifully.**”

Thus, proper understanding of these five parts of speech helps students construct **grammatically correct, clear and meaningful sentences.**

UNIT–IV: Composition

9. Explain the importance and methods of English Composition. Discuss paragraph writing, translation from vernacular to English, email writing and comprehension of an unseen prose passage with suitable examples and guidelines.

English Composition means the organized expression of ideas in written English. It is an important part of language learning because it develops **clarity, accuracy, vocabulary, grammar and communication skills**. Good composition requires proper organization of ideas, correct sentence structure, appropriate vocabulary and grammatical accuracy.

1. Paragraph Writing

A paragraph is a group of related sentences dealing with one central idea. A good paragraph generally has a **topic sentence, supporting sentences and a concluding sentence**. It should have unity and coherence.

Example:

Education is essential for personal and social development. It gives people knowledge and develops their ability to think and make decisions. It also provides better employment opportunities. Therefore, education plays an important role in building a successful society.

2. Translation from Vernacular to English

Translation means expressing the meaning of a passage written in the native language in correct English. The student should understand the **complete meaning first**, rather than translating every word literally. Correct tense, vocabulary, sentence structure and meaning should be maintained. The prescribed syllabus requires a paragraph containing **at least five sentences**.

3. Email Writing

A formal email should have a clear **To address, subject, salutation, body and closing**. The language should be polite, concise and formal. The purpose of the email should be stated clearly.

4. Comprehension of an Unseen Passage

For comprehension, read the passage carefully, identify its **main idea and important details**, and answer questions according to the passage. Answers should be clear, relevant and grammatically correct. Avoid adding information that is not supported by the passage.

Thus, regular practice of these four forms of composition helps students develop effective written communication skills.

ਪੰਜਾਬੀ – ਸੈਕਸ਼ਨ A

UNIT-I: ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਹ **ਇੰਡੋ-ਆਰੀਅਨ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ** ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ **ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ** ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

2. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ, ਇਹ **ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ** ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ **ਧੁਨੀ ਅਤੇ ਉਚਾਰਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ** ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ, ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

3. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ **ਪਛਾਣ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਰਾਸਤ** ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਕਵਿਤਾ, ਕਹਾਣੀ, ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਰੱਥ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ।

4. ਸੰਚਾਰ (Communication) ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

ਸੰਚਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ **ਵਿਚਾਰਾਂ, ਜਾਣਕਾਰੀ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ**। ਸੰਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੋਲਣ, ਲਿਖਣ, ਸੰਕੇਤਾਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

5. ਮੌਖਿਕ ਸੰਚਾਰ (Oral Communication) ਕੀ ਹੈ?

ਮੌਖਿਕ ਸੰਚਾਰ ਉਹ ਸੰਚਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ **ਬੋਲ ਕੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ** ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੱਲਬਾਤ, ਭਾਸ਼ਣ, ਇੰਟਰਵਿਊ, ਮੀਟਿੰਗ ਅਤੇ ਟੈਲੀਫੋਨ 'ਤੇ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਮੌਖਿਕ ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜ਼, ਉਚਾਰਨ, ਲਹਿਜ਼ਾ ਅਤੇ ਬੋਲਣ ਦਾ ਢੰਗ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾ ਸੰਚਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

6. ਲਿਖਤੀ ਸੰਚਾਰ (Written Communication) ਕੀ ਹੈ?

ਲਿਖਤੀ ਸੰਚਾਰ ਉਹ ਸੰਚਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ **ਵਿਚਾਰਾਂ, ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਂ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ**। ਪੱਤਰ, ਅਰਜ਼ੀ, ਰਿਪੋਰਟ, ਨੋਟਿਸ, ਈ-ਮੇਲ ਅਤੇ ਲੇਖ ਇਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਹਨ। ਲਿਖਤੀ ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਚੋਣ, ਸ਼ੁੱਧ-ਜੋੜ, ਵਾਕ-ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਰਿਕਾਰਡ ਵੀ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

7. ਮੌਖਿਕ ਅਤੇ ਲਿਖਤੀ ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਲਿਖੋ।

ਮੌਖਿਕ ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸੰਦੇਸ਼ **ਬੋਲ ਕੇ** ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਲਿਖਤੀ ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸੰਦੇਸ਼ **ਲਿਖ ਕੇ** ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੌਖਿਕ ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਤੁਰੰਤ ਜਵਾਬ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਲਿਖਤੀ ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬ ਆਉਣ ਵਿੱਚ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲਿਖਤੀ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਮੌਖਿਕ ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਥਾਈ ਰਿਕਾਰਡ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

8. ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਦੋ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਲਿਖੋ।

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਈ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਚੁਣੌਤੀ **ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਧਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ** ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘਟ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਚੁਣੌਤੀ **ਡਿਜੀਟਲ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਘੱਟ ਵਰਤੋਂ** ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਾਹਿਤ, ਮੀਡੀਆ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

UNIT-II: ਚੋਣਵੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ

9. ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ **ਜੀਵਨ, ਵਿਚਾਰਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ** ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ, ਦੁੱਖ, ਇਕੱਲਾਪਣ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ, ਗਰੀਬੀ, ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

10. ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

ਕਵਿਤਾ ਦੇ **ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ** ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਸੰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਭਾਵਨਾ, ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਜੀਵਨ-ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਕਿ ਕਵੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

11. ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ?

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ **ਗਰੀਬੀ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਅਸਮਾਨਤਾ, ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਦੁੱਖਾਂ** ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਬਦਲਾਅ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

12. ਸਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲਿਆ?

ਸਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਨੂੰ **‘ਲੂਣਾ’ (Loona)** ਲਈ **ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ** ਮਿਲਿਆ। ‘ਲੂਣਾ’ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ, ਵਿਛੋੜੇ, ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਛਾਣ ਬਣੀ।

13. ‘ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਤਾਂ’ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਖੋ।

‘ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਤਾਂ’ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਲੇਖਕ **ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ** ਹਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ, ਇਕੱਲਾਪਣ, ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਜਟਿਲਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

14. ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਖੋ।

ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਦਾ ਨਾਮ **ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ** ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾਕਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।

15. ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਕੀ ਹੈ?

ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਕਵੀ **ਪਿਆਰ, ਵਿਛੋੜਾ, ਦੁੱਖ, ਖੁਸ਼ੀ, ਇਕੱਲਾਪਣ, ਆਸ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼** ਵਰਗੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠਕ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਜੀਵੰਤ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

16. ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

ਕਵਿਤਾ ਦੇ **ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ** ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਰਿਵਾਜਾਂ, ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ, ਗਰੀਬੀ, ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

UNIT-III: ਲਿਖਤ ਕੌਸ਼ਲ

17. ਪੈਰਾ ਰਚਨਾ (Paragraph Writing) ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

ਪੈਰਾ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ **ਇੱਕ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ** ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇੱਕ ਪੈਰੇ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਪੈਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੈਰਾ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਜਾਂ ਬੇਤਰਤੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਸਧਾਰਨ, ਵਿਆਕਰਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

18. ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਪੈਰੇ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।

ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਪੈਰੇ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ:

1. **ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਏਕਤਾ:** ਪੈਰੇ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਇੱਕੋ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
2. **ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਮਬੱਧਤਾ:** ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਰਕਸੰਗਤ ਅਤੇ ਢੁਕਵੇਂ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪੈਰੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ, ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਪੈਰਾ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਢੁਕਵਾਂ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।

19. ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਲੇਖਣ (Creative Writing) ਕੀ ਹੈ?

ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਲੇਖਣ ਤੋਂ ਭਾਵ **ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ, ਵਿਚਾਰਾਂ, ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ** ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ, ਕਵਿਤਾ, ਰਚਨਾਤਮਕ ਲੇਖ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾਤਮਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਹਨ। ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਲੇਖਣ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਕਲਪਨਾ, ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

20. ਲੇਖ (Essay) ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

ਲੇਖ ਕਿਸੇ **ਇੱਕ ਨਿਰਧਾਰਤ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਦ-ਰਚਨਾ** ਹੈ। ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਰਕ ਅਤੇ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ, ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ, ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

21. ਲੇਖ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਲਿਖੋ।

ਲੇਖ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ:

1. **ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਲੇਖ:** ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਥਾਨ, ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. **ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਲੇਖ:** ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ, ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਮਾਜਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

22. ਲੇਖ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਕਿਹੜੇ ਹਨ?

ਲੇਖ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

1. **ਭੂਮਿਕਾ:** ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਲੇਖ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
2. **ਵਿਸ਼ਾ-ਵਿਸਥਾਰ:** ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਤੱਥਾਂ, ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਅਤੇ ਤਰਕਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. **ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼:** ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਲੇਖ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਢੁਕਵਾਂ ਸਿੱਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

23. ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਲੇਖਣ ਅਤੇ ਆਮ ਲੇਖਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅੰਤਰ ਦੱਸੋ।

ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਲੇਖਣ ਵਿੱਚ **ਕਲਪਨਾ, ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ** ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਆਮ ਲੇਖਣ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ, ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਕਲਪਨਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਲੇਖਣ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਲੇਖ ਆਮ ਲੇਖਣ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ।

UNIT-IV: ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣ

24. ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ।

ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ **ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਸਾਧਨ** ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਮੌਖਿਕ ਅਤੇ ਲਿਖਤੀ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ।

25. ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲਿਪੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਖਰਾਂ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ।

26. ਨਾਂਵ (Noun) ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ।

ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ **ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਥਾਨ, ਵਸਤੂ, ਜੀਵ ਜਾਂ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਨਾਮ** ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਂਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ—**ਨਵੀਨ, ਪੰਜਾਬ, ਕਿਤਾਬ, ਘੋੜਾ, ਖੁਸ਼ੀ** ਆਦਿ ਨਾਂਵ ਹਨ। ਨਾਂਵ ਵਾਕ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਨਾਮ ਜਾਂ ਹੋਂਦ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਂਵ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀਵਾਚਕ ਅਤੇ ਜਾਤੀਵਾਚਕ ਨਾਂਵ।

27. ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ **ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਹੀ ਅੱਖਰਾਂ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਦੀ ਵਿਧੀ** ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਹੀ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਲਿਖਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸੁੱਧ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਜਾਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀ ਗਲਤ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਅਸੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ: **ਸਕੂਲ** ਸੁੱਧ ਹੈ, ਜਦਕਿ **ਸਕੁਲ** ਅਸੁੱਧ ਹੈ।

28. ਮੁਹਾਵਰਾ ਅਤੇ ਅਖਾਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਦੱਸੋ।

ਮੁਹਾਵਰਾ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਾਕੰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਆਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। **ਅਖਾਣ** ਲੋਕ-ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਥਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ: **‘ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟਾ ਪਾਉਣਾ’** ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ **‘ਜਿਹੜਾ ਬੀਜੇ ਸੇ ਲੁਣੇ’** ਅਖਾਣ ਹੈ।

29. ‘ਸ਼ੁੱਧ-ਅਸ਼ੁੱਧ’ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਕੋਈ ਦੋ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦਿਓ।

ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ **ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਹੀ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ**, ਉਹ ਸ਼ੁੱਧ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਗਲਤ ਅੱਖਰਾਂ, ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਜਾਂ ਉਚਾਰਨ ਕਾਰਨ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦ ਅਸ਼ੁੱਧ ਸ਼ਬਦ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ:

1. **ਸ਼ੁੱਧ:** ਵਿਦਿਆਰਥੀ — **ਅਸ਼ੁੱਧ:** ਵਿਦਿਆਰਥੀ
2. **ਸ਼ੁੱਧ:** ਸਿਹਤ — **ਅਸ਼ੁੱਧ:** ਸੇਹਤ

ਸ਼ੁੱਧ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

30. ‘ਲਾ’ ਅਗੇਤਰ ਲਗਾ ਕੇ ਕੋਈ ਦੋ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਬਣਾਓ।

‘ਲਾ’ ਅਗੇਤਰ ਲਗਾ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ:

1. **ਲਾ + ਜਵਾਬ = ਲਾਜਵਾਬ**
2. **ਲਾ + ਇਲਾਜ = ਲਾਇਲਾਜ**

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗੇਤਰ ਕਿਸੇ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੱਗੇ ਲੱਗ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਜਾਂ ਨਵਾਂ ਅਰਥ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੈਕਸ਼ਨ-B

UNIT-I: ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ **ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ** ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਇੰਡੋ-ਆਰੀਅਨ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ **ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ** ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ, ਉਚਾਰਨ, ਵਿਆਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਢੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਬੋਲੀਆਂ, ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ, ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਿਰਫ਼ ਸੰਚਾਰ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ **ਇਤਿਹਾਸ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਲੋਕ-ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ** ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ, ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ, ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ, ਕਵਿਤਾ, ਕਹਾਣੀ, ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਜੁੜਾਅ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

2. ਸੰਚਾਰ (Communication) ਕੀ ਹੈ? ਮੌਖਿਕ ਅਤੇ ਲਿਖਤੀ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦੱਸੋ।

ਸੰਚਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਚਾਰ ਮੌਖਿਕ ਅਤੇ ਲਿਖਤੀ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੌਖਿਕ ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੱਲਬਾਤ, ਭਾਸ਼ਣ, ਮੀਟਿੰਗ, ਇੰਟਰਵਿਊ ਅਤੇ ਟੈਲੀਫੋਨ 'ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਇਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜ਼, ਉਚਾਰਨ, ਲਹਿਜ਼ੇ ਅਤੇ ਬੋਲਣ ਦੇ ਢੰਗ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਲਿਖਤੀ ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਤਰ, ਅਰਜ਼ੀ, ਰਿਪੋਰਟ, ਨੋਟਿਸ, ਈ-ਮੇਲ ਅਤੇ ਲੇਖ ਇਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਹਨ।

ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੌਖਿਕ ਸੰਚਾਰ **ਬੋਲ ਕੇ** ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਲਿਖਤੀ ਸੰਚਾਰ **ਲਿਖ ਕੇ**। ਮੌਖਿਕ ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਤੁਰੰਤ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਲਿਖਤੀ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਸਥਾਈ ਰਿਕਾਰਡ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

3. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਦਰਭ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ **ਸਿੱਖਿਆ, ਸਾਹਿਤ, ਮੀਡੀਆ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਅਤੇ ਡਿਜੀਟਲ ਸੰਚਾਰ** ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਰੱਥ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਗੀਤ, ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਅਤੇ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਡਿਜੀਟਲ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ, ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਸਮੱਗਰੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮੌਕੇ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਕਈ **ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ** ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਆਨਲਾਈਨ ਸਿੱਖਿਆ, ਈ-ਕਿਤਾਬਾਂ, ਡਿਜੀਟਲ ਮੀਡੀਆ, ਵੀਡੀਓ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਝ **ਚੁਣੌਤੀਆਂ** ਵੀ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਧਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਘੱਟ ਵਰਤੋਂ, ਡਿਜੀਟਲ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਵਿੱਚ ਗਲਤ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਘਟਦੀ ਆਦਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵੱਧ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

UNIT-II: ਚੋਣਵੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ

4. ਚੋਣਵੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਚੋਣਵੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ **ਜੀਵਨ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ** ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਚਿੱਤਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਸਿਰਫ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਂ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ **ਗਰੀਬੀ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਅਸਮਾਨਤਾ, ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਇਕੱਲਾਪਣ, ਬਦਲਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੀ ਤਬਦੀਲੀ** ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੋਚਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ **ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਵੇਦਨਾ** ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ।

5. ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨੇੜਿਓਂ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ, ਗਰੀਬੀ, ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਇਕੱਲਾਪਣ ਅਤੇ ਬਦਲਦੇ ਜੀਵਨ-ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਹਨ। ਪਿਆਰ, ਵਿਛੋੜਾ, ਦੁੱਖ, ਖੁਸ਼ੀ, ਆਸ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਇਕੱਲਾਪਣ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਰਗੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਕਵਿਤਾ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਰਪਣ ਹੈ।

6. ਤੁਹਾਡੇ ਸਿਲੇਬਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

‘ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਤਾਂ’ — ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ

‘ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਤਾਂ’ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਉਲਝਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸੰਕੇਤਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅਣਕਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਹਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਚੁੱਪ, ਸੰਕੇਤ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੀ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਅਣਕਹੇ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਨਾਜ਼ੁਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੀ ਸਧਾਰਨ ਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਜੋੜਦੀ ਹੈ।

7. ਸਿਲੇਬਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਵੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ, ਪ੍ਰੇਮ, ਇਕੱਲਾਪਣ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਧਾਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਡੂੰਘੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਨ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਸਮਾਜ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਦਲਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ, ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਜਟਿਲਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੰਤੁਲਨ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਾਦਗੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਵਿਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

UNIT-III: ਲਿਖਤ ਕੌਸ਼ਲ

8. ਪੈਰਾ ਰਚਨਾ ਕੀ ਹੈ? ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਪੈਰੇ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਚਨਾ-ਵਿਧੀ ਸਮਝਾਓ।

ਪੈਰਾ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ **ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਚਾਰ** ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਬੱਧ, ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇੱਕ ਪੈਰੇ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪੈਰਾ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਪੈਰੇ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ **ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਮਬੱਧਤਾ, ਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਸੰਖੇਪਤਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ** ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਪੈਰੇ ਵਿੱਚ ਬੋਲੇ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ। ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਲਈ ਆਸਾਨ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਪੈਰਾ ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਢੁਕਵੇਂ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ, ਵਿਚਕਾਰ ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਢੁਕਵੇਂ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੱਜਾ ਪੈਰਾ ਪਾਠਕ ਤੱਕ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ।

9. ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਲੇਖਣ (Creative Writing) ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਲੇਖਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਆਪਣੇ **ਵਿਚਾਰਾਂ, ਕਲਪਨਾ, ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ** ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਕੇਵਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸੋਚ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠਕ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ, ਕਵਿਤਾ, ਰਚਨਾਤਮਕ ਲੇਖ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਦੇ ਰੂਪ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਲੇਖਣ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ **ਮੌਲਿਕਤਾ** ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ **ਕਲਪਨਾਤਮਕਤਾ** ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਆਮ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਭਾਵਨਾਤਮਕਤਾ, ਰੋਚਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ।

ਚੰਗੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਲੇਖਣ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

10. ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸੁਚੱਜਾ ਪੈਰਾ ਲਿਖੋ।

ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਲ

ਵਾਤਾਵਰਨ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਹਵਾ, ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿਹਤਮੰਦ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਅੱਜ ਮਨੁੱਖੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ, ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੀ ਵਧਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਵਰਗੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਧ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਸ਼ੂਆਂ, ਪੰਛੀਆਂ ਅਤੇ ਪੌਦਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰੁੱਖ ਲਗਾਉਣੇ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘਟਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਘਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੂੜੇ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਹੀ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋਣ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਵਾਤਾਵਰਨ ਮਿਲ ਸਕੇਗਾ।

11. ਲੇਖ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸਮਝਾਓ ਅਤੇ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਲੇਖ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਲੇਖ-ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ **ਵਿਚਾਰਾਂ, ਤੱਥਾਂ, ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ** ਹੈ। ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਲੇਖ ਲਿਖਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਲੇਖ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ **ਤਿੰਨ ਅੰਗ** ਹੁੰਦੇ ਹਨ—**ਭੂਮਿਕਾ, ਵਿਸ਼ਾ-ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼**। ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾ-ਵਿਸਥਾਰ ਲੇਖ ਦਾ ਮੁੱਖ ਭਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ

ਵਿਚਾਰਾਂ, ਤੱਥਾਂ, ਤਰਕਾਂ ਅਤੇ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਲੇਖ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਕਰਕੇ ਢੁਕਵਾਂ ਸਿੱਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ **ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਮਬੱਧਤਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ, ਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ** ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੱਜੀ ਲੇਖ-ਰਚਨਾ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਤੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ।

UNIT-IV: ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣ

12. ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲ ਕੇ, ਲਿਖ ਕੇ ਜਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਧਾਰ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਇਹ **ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ** ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ, ਭਾਸ਼ਾ **ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸੰਭਾਲ** ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਗੀਤ, ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਸ਼ਾ **ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪਛਾਣ, ਸਮਾਜਿਕ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਕਾਸ** ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

13. ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਦੀਆਂ ਆਮ ਗਲਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ-ਅਸ਼ੁੱਧ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦਿਓ।

ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਣਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਦੇ ਸਮੇਂ ਕਈ ਵਾਰ ਅੱਖਰਾਂ, ਲਗਾਂ-ਮਾਤਰਾਂ, ਬਿੰਦੀ, ਟਿੱਪੀ, ਅੱਧਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਲਤ ਵਰਤੋਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਵੀ ਗਲਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਆਮ ਗਲਤੀਆਂ ਵਿੱਚ **ਲਗਾਂ-ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਲਤ ਵਰਤੋਂ, ਬਿੰਦੀ ਅਤੇ ਟਿੱਪੀ ਦੀ ਗਲਤ ਵਰਤੋਂ, ਅੱਧਕ ਦੀ ਗਲਤ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ** ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸ਼ੁੱਧ ਲਿਖਤ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਨਾਂ:

ਅਸ਼ੁੱਧ ਸ਼ਬਦ	ਸ਼ੁੱਧ ਸ਼ਬਦ
ਵਿਦਯਾਰਥੀ	ਵਿਦਿਆਰਥੀ
ਪਰਿਖਿਆ	ਪ੍ਰੀਖਿਆ
ਸਿਹਤਮਦ	ਸਿਹਤਮੰਦ
ਜਰੂਰੀ	ਜ਼ਰੂਰੀ
ਕੀਰਪਾ ਕਰਕੇ	ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ

ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨਾਲ ਲਿਖਤ **ਸਪਸ਼ਟ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਅਰਥਪੂਰਨ** ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

14. ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਅਖਾਣ ਕੀ ਹਨ? ਦੋਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਸਮੇਤ ਸਮਝਾਓ।

ਮੁਹਾਵਰਾ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਾਕਾਂਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਅਰਥ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਹਾਵਰਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਾਕ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ **ਰੌਚਕਤਾ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕਤਾ** ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ “**ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟਾ ਪਾਉਣਾ**” ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਧੋਖਾ ਦੇਣਾ।

ਅਖਾਣ ਲੋਕ-ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਜਿਹਾ ਕਥਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ **ਸਿੱਖਿਆ, ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਸੱਚਾਈ** ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਖਾਣ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੂਰੇ ਵਾਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ “**ਜਿਹੇ ਜਿਹਾ ਬੀਜੇਗੇ, ਉਹੇ ਜਿਹਾ ਵੱਢੇਗੇ**।” ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਤੀਜੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਅਖਾਣ ਦੋਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ **ਸੁੰਦਰ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਜੀਵੰਤ** ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਹਾਵਰੇ ਦਾ ਅਰਥ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਖਣਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਅਖਾਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਜੀਵਨ-ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ।

15. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ/ਅਖਾਣਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਲਿਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ ਕਰੋ।

ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ **ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ/ਅਖਾਣਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ**, ਇਸ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ:

ਮੁਹਾਵਰਾ/ਅਖਾਣ	ਅਰਥ	ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ
ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟਾ ਪਾਉਣਾ	ਧੋਖਾ ਦੇਣਾ	ਨੱਗ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟਾ ਪਾ ਕੇ ਪੈਸੇ ਲੈ ਲਏ।
ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰਨਾ	ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ	ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰੇ।
ਨੱਕ ਵਿੱਚ ਦਮ ਕਰਨਾ	ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕਰਨਾ	ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਨੱਕ ਵਿੱਚ ਦਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
ਦੰਦ ਖੱਟੇ ਕਰਨਾ	ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰਾ ਦੇਣਾ	ਸਾਡੀ ਟੀਮ ਨੇ ਵਿਰੋਧੀ ਟੀਮ ਦੇ ਦੰਦ ਖੱਟੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।
ਇੱਕ ਹੱਥ ਨਾਲ ਤਾਲੀ ਨਹੀਂ ਵੱਜਦੀ	ਝਗੜੇ ਵਿੱਚ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ	ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਗਲਤੀ ਸੀ; ਆਖ਼ਰ ਇੱਕ ਹੱਥ ਨਾਲ ਤਾਲੀ ਨਹੀਂ ਵੱਜਦੀ।
ਜਿਹੇ ਜਿਹਾ ਬੀਜੇਗੇ, ਉਹੇ ਜਿਹਾ ਵੱਢੇਗੇ	ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਫਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ	ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰੋ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਹੇ ਜਿਹਾ ਬੀਜੇਗੇ, ਉਹੇ ਜਿਹਾ ਵੱਢੇਗੇ।
ਦੂਰ ਦੇ ਢੋਲ ਸੁਹਾਵਣੇ	ਦੂਰੋਂ ਚੀਜ਼ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ	ਨਵੀਂ ਨੌਕਰੀ ਆਸਾਨ ਲੱਗਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਦੂਰ ਦੇ ਢੋਲ ਸੁਹਾਵਣੇ।
ਨੱਚ ਨਾ ਜਾਣੇ ਵਿਹੜਾ ਵਿੰਗਾ	ਆਪਣੀ ਕਮੀ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣਾ	ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹਾਨੇ ਬਣਾਉਣਾ ਤਾਂ ਨੱਚ ਨਾ ਜਾਣੇ ਵਿਹੜਾ ਵਿੰਗਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਸੈਕਸ਼ਨ-C

UNIT-I: ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਦਰਭ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਲਿਖੋ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ **ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ** ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਇੰਡੋ-ਆਰੀਅਨ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ **ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ** ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਬਦ-

ਭੰਡਾਰ, ਵਿਆਕਰਨ, ਉਚਾਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਢੰਗ ਹੈ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ, ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਿਰਫ਼ ਸੰਚਾਰ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ **ਇਤਿਹਾਸ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਲੋਕ-ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ** ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਕਵਿਤਾ, ਕਹਾਣੀ, ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਧਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ **ਸਿੱਖਿਆ, ਸਾਹਿਤ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਫ਼ਿਲਮਾਂ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ** ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਡਿਜ਼ੀਟਲ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮੌਕੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ **ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਵਧਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਘੱਟ ਵਰਤੋਂ, ਗਲਤ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਅਤੇ ਡਿਜ਼ੀਟਲ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਗਲਤ ਲਿਖਤ**। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਡਿਜ਼ੀਟਲ ਮੀਡੀਆ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹਨ।

2. ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਓ। ਮੌਖਿਕ ਅਤੇ ਲਿਖਤੀ ਸੰਚਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਦੇਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਸੰਚਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ **ਵਿਚਾਰਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਅਤੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ** ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸੰਚਾਰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਮਝਣਯੋਗ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਮੌਖਿਕ ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਬੋਲ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੱਲਬਾਤ, ਭਾਸ਼ਣ, ਮੀਟਿੰਗ, ਇੰਟਰਵਿਊ ਅਤੇ ਟੈਲੀਫੋਨ 'ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਇਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜ਼, ਉਚਾਰਨ, ਲਹਿਜ਼ਾ ਅਤੇ ਬੋਲਣ ਦੇ ਢੰਗ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਲਾਭ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਦੇਸ਼ ਤੁਰੰਤ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਤੁਰੰਤ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਲਿਖਤੀ ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਤਰ, ਅਰਜ਼ੀ, ਰਿਪੋਰਟ, ਨੋਟਿਸ, ਈ-ਮੇਲ ਅਤੇ ਲੇਖ ਇਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ, ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਮਬੱਧਤਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਲਾਭ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ **ਸਥਾਈ ਰਿਕਾਰਡ** ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੌਖਿਕ ਅਤੇ ਲਿਖਤੀ ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੌਖਿਕ ਸੰਚਾਰ **ਬੋਲ ਕੇ**, ਜਦਕਿ ਲਿਖਤੀ ਸੰਚਾਰ **ਲਿਖ ਕੇ** ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੌਖਿਕ ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਤੁਰੰਤ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਲਿਖਤੀ ਸੰਚਾਰ ਵਧੇਰੇ ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਰੂਪ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।

UNIT-II: ਚੋਣਵੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ

3. ਸਿਲੇਬਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ, ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਓ।

‘ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਤਾਂ’ — ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ

‘ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਤਾਂ’ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇੱਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ **ਅਣਕਹੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਨਾਜ਼ੁਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਾਤਾਂ** ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਹਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਚੁੱਪ, ਸੰਕੇਤ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੰਚਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਕਵਿਤਾ ਦੀ **ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ** ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਉਲਝਣਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ, ਸੰਵੇਦਨਾ, ਡਰ, ਚੁੱਪ ਅਤੇ ਅਣਕਹੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ **ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ** ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਈ ਵਾਰ ਇਕੱਲਾਪਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਦਬਾਅ ਅਤੇ ਬਦਲਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਸਮਝ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

4. ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ। ਸਿਲੇਬਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ **ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ, ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਬਦਲਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ** ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਵੀ ਕੇਵਲ ਸੁੰਦਰਤਾ ਜਾਂ ਨਿੱਜੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ **ਗਰੀਬੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ, ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਇਕੱਲਾਪਣ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਸੰਕਟ** ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪਾਠਕ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ, **ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ‘ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਤਾਂ’** ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅਣਕਹੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਨਾਜ਼ੁਕਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰੋਂ ਇਕੱਲਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ, ਵਿਛੋੜਾ, ਦੁੱਖ, ਆਸ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਰਗੀਆਂ **ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ** ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ **ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਦਰਪਣ** ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਹਕੀਕਤਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

UNIT-III: ਲਿਖਤ ਕੌਸ਼ਲ

5. ਪੈਰਾ ਰਚਨਾ ਕੀ ਹੈ? ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪੈਰੇ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਰਚਨਾ-ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਉਦਾਹਰਨ ਸਮੇਤ ਸਮਝਾਓ।

ਪੈਰਾ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਬੱਧ, ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇੱਕ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਲਿਖਣਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਪੈਰੇ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਾਕ ਇੱਕੋ ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪੈਰੇ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ—**ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਮਬੱਧਤਾ, ਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਸੰਖੇਪਤਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ**। ਪੈਰੇ ਵਿੱਚ ਬੇਲੋੜੇ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ।

ਪੈਰੇ ਦੀ ਆਮ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਪੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ **ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ**, ਫਿਰ ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰ ਦੀ **ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰ**, ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਦਾ **ਢੁਕਵਾਂ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼** ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ — “ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਦਰ”

ਸਮਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਈ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਯਮਿਤ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੀ

ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੀ ਚੰਗੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸਮਾਂ ਮੁੜ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਹਰ ਕੰਮ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਬਣਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। **ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਸਫਲ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੈ।**

6. ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਲੇਖਣ (Creative Writing) ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਲੇਖ ਲਿਖੋ।

ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਲੇਖਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਅਨੁਭਵਾਂ, ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ, ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਸਿਰਫ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸੋਚ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠਕ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ **ਮੌਲਿਕਤਾ, ਕਲਪਨਾਤਮਕਤਾ, ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ, ਭਾਵਨਾਤਮਕਤਾ, ਰੋਚਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ** ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਲੇਖਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਲ

ਵਾਤਾਵਰਨ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਸਾਫ਼ ਹਵਾ, ਸੁੱਧ ਪਾਣੀ, ਹਰੇ-ਭਰੇ ਰੁੱਖ ਅਤੇ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰਾ ਆਲੇ-ਦੁਆਲਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਪਰ ਅੱਜ ਵਧਦਾ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ, ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਲਈ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਸਿਰਫ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰੁੱਖ ਲਗਾਉਣੇ, ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਬਚਤ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਕੂੜੇ ਦਾ ਸਹੀ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੀ ਥਾਂ ਦੁਬਾਰਾ ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਵਾਤਾਵਰਨ ਮਿਲੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ **“ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਹੀ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਹੈ।”**

7. ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਲਗਭਗ 500 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਚੱਜਾ ਲੇਖ ਲਿਖੋ।

ਨਸ਼ਾ ਮੁਕਤ ਸਮਾਜ — ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ

ਨਸ਼ਾ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਆਦਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਿਹਤ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ, ਸਿੱਖਿਆ, ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵੱਲ ਵਧਣਾ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਨਸ਼ਾ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਬਲਕਿ ਪੂਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਭੁਗਤਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। **ਮੰਦੀ ਸੰਗਤ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਅ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਆਸਾਨ ਉਪਲਬਧਤਾ ਅਤੇ ਦਿਖਾਵੇ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ** ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਨੌਜਵਾਨ ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਕਾਰਨ ਨਸ਼ਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਲਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਨਸ਼ਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਘਟਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤਣਾਅ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਗਲਤ ਰਸਤੇ ਵੀ ਅਪਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਸ਼ਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਪਰਾਧ ਅਤੇ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਵਧਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨਸ਼ਾ ਮੁਕਤ ਸਮਾਜ ਬਣਾਉਣ ਲਈ **ਪਰਿਵਾਰ, ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ** ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ਾ ਵਿਰੋਧੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖੇਡਾਂ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਜੂਝ ਰਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ **ਸਹੀ ਸਲਾਹ, ਇਲਾਜ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਹਿਯੋਗ** ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਰਵੱਈਆ ਅਪਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਸ਼ਾ ਮੁਕਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਇੱਕ ਸਾਂਝੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ, ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਮਿਲ ਕੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਇੱਕ **ਸਿਹਤਮੰਦ, ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਮਾਜ** ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

UNIT-IV: ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣ

8. ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ। ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ-ਅਸ਼ੁੱਧ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਮਝਾਓ।

ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਵਸਥਿਤ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੰਡੋ-ਆਰੀਅਨ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ **ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ** ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ, ਵਿਆਕਰਨ, ਉਚਾਰਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ, ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ, ਕਵਿਤਾ, ਕਹਾਣੀ, ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਡੇ **ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਇਤਿਹਾਸ, ਲੋਕ-ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਛਾਣ** ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਣਾ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਲਿਖਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। **ਸ਼ੁੱਧ-ਅਸ਼ੁੱਧ ਸ਼ਬਦਾਂ** ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਗਲਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ—**ਅਸ਼ੁੱਧ: ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਸ਼ੁੱਧ: ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ** ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸੰਦਰਭ ਅਨੁਸਾਰ ਸਹੀ ਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਲਿਖਤੀ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

9. ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਅਖਾਣ ਕੀ ਹਨ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਸਮੇਤ ਸਮਝਾਓ। ਨਾਲ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ/ਅਖਾਣਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਲਿਖ ਕੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ ਕਰੋ।

ਮੁਹਾਵਰਾ ਅਜਿਹਾ ਵਾਕੰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਹਾਵਰੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਰੋਚਕ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਭਾਵਪੂਰਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ **“ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟਾ ਪਾਉਣਾ”** ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਧੋਖਾ ਦੇਣਾ।

ਅਖਾਣ ਲੋਕ-ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਅਜਿਹਾ ਸੰਖੇਪ ਵਾਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਜੀਵਨ-ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ—**“ਜਿਹੜਾ ਬੀਜੇ ਸੇ ਲੁਣੇ।”** ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਭੁਗਤਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਅਖਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

- ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

- ਘੱਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਬੋਲਚਾਲ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰੋਚਕਤਾ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨਾਂ

1. ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟਾ ਪਾਉਣਾ

ਅਰਥ: ਧੋਖਾ ਦੇਣਾ।

ਵਾਕ: ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਵਪਾਰੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟਾ ਪਾ ਕੇ ਪੈਸੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ।

2. ਹੱਥ-ਪੈਰ ਮਾਰਨਾ

ਅਰਥ: ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ।

ਵਾਕ: ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰੇ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਮਾਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

3. ਮੂੰਹ ਦੀ ਖਾਣੀ

ਅਰਥ: ਹਾਰ ਜਾਂ ਅਪਮਾਨ ਸਹਿਣਾ।

ਵਾਕ: ਬਿਨਾਂ ਤਿਆਰੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਦੀ ਖਾਣੀ ਪਈ।

ਅਖਾਣ

“ਜਿਹੜਾ ਬੀਜੇ ਸੇ ਲੁਣੇ।”

ਅਰਥ: ਜਿਹੜੇ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰਾਂਗੇ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਨਤੀਜਾ ਮਿਲੇਗਾ।

ਵਾਕ: ਉਸ ਨੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ; ਸੱਚ ਹੈ—ਜਿਹੜਾ ਬੀਜੇ ਸੇ ਲੁਣੇ।

“ਏਕਤਾ ਵਿੱਚ ਬਲ ਹੈ।”

ਅਰਥ: ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਤਾਕਤ ਵਧਦੀ ਹੈ।

ਵਾਕ: ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਏਕਤਾ ਵਿੱਚ ਬਲ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਅਖਾਣ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ **ਜੀਵੰਤ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਨੇੜੇ** ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

Section – A

UNIT–I: Fundamentals of Computers

1. What is a computer? Write any two characteristics of a computer.

A **computer** is an electronic device that accepts data as input, processes it according to given instructions, stores it, and produces meaningful information as output. Computers are widely used for performing calculations, communication, data management and many other tasks.

Two important characteristics of a computer are:

- **Speed:** It can perform a large number of operations in a very short time.
- **Accuracy:** It can produce highly accurate results when the instructions and data provided are correct.

2. What are the main applications of computers? Mention any two.

Computers are used in almost every field of modern life. They help in performing tasks quickly, accurately and efficiently. Major applications include **education, business, banking, healthcare, communication, entertainment, scientific research, transportation and government services**.

For example, in **education**, computers are used for online learning, preparing documents, presentations and accessing educational resources. In **banking**, computers are used to maintain customer accounts, process transactions and provide online banking services.

Thus, computers have become essential tools for both personal and professional activities.

3. What are the different generations of computers?

Computers are generally classified into **five generations** according to the technology used in their development:

1. **First Generation:** Used **vacuum tubes** and were very large and expensive.
2. **Second Generation:** Used **transistors**, making computers smaller, faster and more reliable.
3. **Third Generation:** Used **Integrated Circuits (ICs)**.
4. **Fourth Generation:** Used **microprocessors**, leading to the development of personal computers.
5. **Fifth Generation:** Focuses on advanced technologies such as **Artificial Intelligence, natural language processing and intelligent computing**.

Each generation brought improvements in speed, size, reliability, storage and overall performance.

4. Differentiate between hardware and software.

Hardware refers to the physical components of a computer that can be seen and touched. Examples include **keyboard, mouse, monitor, CPU and printer**.

Software refers to the programs and instructions that tell the computer hardware what to do. Software cannot be physically touched. Examples include **Windows, Microsoft Word and web browsers**.

The main difference is that **hardware is physical**, whereas **software is a collection of instructions or programs**. Both hardware and software are necessary for a computer system to function properly.

5. What are input and output devices? Give two examples of each.

Input devices are hardware devices used to enter data and instructions into a computer. They allow users to communicate with the computer. Examples include a **keyboard** and **mouse**.

Output devices are hardware devices that present the processed information or results produced by a computer to the user. Examples include a **monitor** and **printer**.

Thus, input devices help in **entering data**, while output devices help in **receiving or displaying processed information**.

6. What is CPU? Name its major components.

CPU (Central Processing Unit) is the main processing component of a computer. It executes instructions, performs calculations and controls the activities of other components of the computer system. It is often called the “**brain of the computer**.”

The major components of the CPU are:

- **Arithmetic Logic Unit (ALU):** Performs arithmetic and logical operations.
- **Control Unit (CU):** Controls and coordinates the execution of instructions.
- **Registers:** Provide very fast temporary storage during processing.

The CPU works together with memory and other components to process data.

7. What is RAM? How is it different from ROM?

RAM (Random Access Memory) is the main temporary memory used by a computer to store data and programs that are currently being used. It is **volatile**, meaning its contents are lost when the computer is switched off.

ROM (Read Only Memory) stores important instructions that are generally retained even when power is removed. It is **non-volatile**.

The main difference is that **RAM is temporary and generally allows both reading and writing**, whereas **ROM is permanent or non-volatile and primarily stores essential instructions**.

8. What is Cache Memory? Why is it used in a computer?

Cache Memory is a small and very fast memory located close to or associated with the CPU. It stores frequently or recently used data and instructions so that the CPU can access them more quickly.

Cache memory is used to **reduce the time required to access frequently needed information** and improve overall processing performance. It is faster than regular main memory but has a much smaller capacity.

Therefore, cache memory helps the CPU work more efficiently by providing quick access to frequently required data and instructions.

9. What are storage devices? Give any two examples.

Storage devices are hardware devices used to store data, programs and information for future use. Unlike temporary memory such as RAM, storage devices can retain data even when the computer is switched off.

Common storage devices include **Hard Disk Drives (HDDs), Solid-State Drives (SSDs), USB flash drives, memory cards and optical discs.**

Two examples are:

1. **Hard Disk Drive (HDD)**
2. **Solid-State Drive (SSD)**

Storage devices are important for saving operating systems, applications, documents, photographs, videos and other digital information.

10. What is the difference between Binary and Decimal Number Systems?

The **Binary Number System** uses only **two digits: 0 and 1**. It is the basic number system used by computers because digital electronic circuits operate using two states.

The **Decimal Number System** uses **ten digits: 0 to 9** and is the number system commonly used by people in everyday calculations.

For example, the decimal number **5** is represented as **101** in binary. Thus, the main difference is their **base**: Binary has **base 2**, while Decimal has **base 10**.

UNIT–II: Operating Systems and File Management

11. What is an Operating System? Give any two examples.

An **Operating System (OS)** is system software that manages the computer's hardware and software resources and provides an interface between the user and the computer. It controls activities such as memory management, file management, device management and running applications. Without an operating system, it would be difficult to use a computer effectively.

Two common examples of operating systems are:

1. **Microsoft Windows**
2. **Linux**

12. Write any two important functions of an Operating System.

Two important functions of an Operating System are:

1. **File Management:** The OS helps users create, organize, copy, move, rename and delete files and folders. It also manages how data is stored and accessed.
2. **Memory Management:** The OS manages the computer's memory and allocates memory to different programs when required. It also releases memory when programs are closed.

Other important functions include **device management, process management, security and providing a user interface.**

13. What are the different types of Operating Systems?

Operating Systems can be classified into different types according to their method of operation and purpose. Common types include:

- **Single-user Operating System:** Designed mainly for one user at a time.
- **Multi-user Operating System:** Allows multiple users to access computer resources.
- **Multitasking Operating System:** Allows several programs or tasks to run concurrently.
- **Real-time Operating System:** Provides responses within a specified time.
- **Network Operating System:** Manages resources and services across a network.
- **Open-source Operating System:** Its source code is available for modification and distribution, such as **Linux**.

14. What is the difference between a file and a folder?

A **file** is a collection of data stored under a particular name. It may contain text, images, videos, programs or other information. Examples include a Word document or an image file.

A **folder** is a container used to **organize and store files and other folders**. It helps users arrange information systematically.

For example, a file named **"Assignment.docx"** can be stored inside a folder named **"College Work."**

Thus, a **file contains information**, while a **folder is used to organize files and folders**.

15. What is a file extension? Give two examples.

A **file extension** is the set of characters that usually appears after the dot (.) in a filename. It indicates the **type or format of the file** and helps the operating system identify which application can open it.

For example:

- **.docx** – Microsoft Word document

- **.jpg** – Image file

Other examples include **.pdf, .xlsx, .pptx, .txt** and **.mp3**.

Thus, file extensions help users identify file types and help the operating system associate files with appropriate applications.

16. How do you create, copy, move or delete a file in Windows?

In Windows, a file can be managed using **File Explorer**.

- **Create:** Open the required folder, right-click in an empty area, select **New**, and choose the required file type.
- **Copy:** Select the file, press **Ctrl + C**, open the destination folder and press **Ctrl + V**.
- **Move:** Select the file, use **Ctrl + X**, open the destination folder and press **Ctrl + V**.
- **Delete:** Select the file and press the **Delete** key. The file is normally moved to the Recycle Bin.

These operations help in organizing and managing files efficiently.

17. What is Disk Management? Why is it useful?

Disk Management is a Windows utility used to manage the computer's storage drives and partitions. It provides information about available disks, partitions, their sizes and storage space.

It can be used for tasks such as **creating, formatting, resizing and deleting partitions** and assigning drive letters.

Disk Management is useful because it helps users **organize storage space, manage partitions and troubleshoot certain storage-related problems**. Proper disk management can also make it easier to organize data across different drives and partitions.

18. What is the purpose of Control Panel or Settings in an Operating System?

Control Panel and **Settings** provide tools for viewing and changing various system configurations in an operating system. They allow users to customize and manage different aspects of the computer.

They can be used to configure **display settings, devices, network connections, user accounts, applications, system preferences and security options**.

For example, a user can change the **screen settings, connect a printer, manage installed applications or modify network settings**.

Thus, Control Panel or Settings provides a convenient way to **control and customize the operating system according to the user's requirements**.

UNIT–III: Word Processing and Document Management

19. What is Word Processing? Give two examples of word-processing software.

Word processing is the process of creating, editing, formatting, saving and printing text-based documents using computer software. Word-processing software provides various tools for preparing professional documents such as letters, reports, resumes and applications.

Two examples of word-processing software are:

1. **Microsoft Word**
2. **LibreOffice Writer**

Word processors allow users to change fonts, paragraph alignment, margins and spacing, as well as insert tables, images, headers and footers. They also provide features such as **spell check, grammar checking and Find and Replace**.

20. What is the difference between Save and Save As?

Save is used to save changes made to an existing document. When a document has already been given a name and location, using **Save** generally updates that same file.

Save As is used to create a **new copy of a document** with a different name, location or file format. It is useful when the original document needs to be kept unchanged.

Example: If *Report.docx* is already saved, using **Save** updates *Report.docx*. Using **Save As** can create another file such as *Final Report.docx*.

Thus, **Save updates the existing file**, while **Save As creates a new version or saves it under different details**.

21. What is Text Formatting? Mention any two text-formatting options.

Text formatting means changing the appearance of text in a document to make it clear, attractive and easy to read. It includes modifying the font, size, style and other visual properties of selected text.

Two common text-formatting options are:

1. **Bold:** Makes text appear darker and more prominent. Example: **Important Notice**
2. **Italic:** Makes text appear slanted. Example: *Important Notice*

Other formatting options include **underline, font type, font size, text effects and highlighting**.

Text formatting is particularly useful for emphasizing headings, important points and key information in professional documents.

22. What is Paragraph Formatting? Name any two paragraph-formatting options.

Paragraph formatting refers to changing the appearance and arrangement of an entire paragraph in a document. It helps make the document organized, readable and professional.

Two important paragraph-formatting options are:

1. **Alignment:** It determines how text is positioned, such as **Left, Center, Right or Justified** alignment.
2. **Line Spacing:** It controls the amount of vertical space between lines of text.

Other paragraph-formatting options include **indentation, paragraph spacing, tabs and borders**.

For example, headings may be **center-aligned**, while the main body of a report may use **justified alignment**.

23. What are Headers and Footers?

A **Header** is information placed in the **top margin** of a document page. A **Footer** is information placed in the **bottom margin** of a page.

They are commonly used to provide information that needs to appear repeatedly on several pages.

Examples include:

- **Header:** College name or document title
- **Footer:** Page number, date or author name

Headers and footers are useful in **reports, assignments, resumes and other professional documents** because they provide consistency and make documents easier to identify and navigate.

24. What is the purpose of Bullets and Numbering in a document?

Bullets and numbering are used to present information in an organized and easy-to-read list format.

Bullets are generally used when the items do not need to follow a particular order.

Example:

- Keyboard
- Mouse
- Monitor

Numbering is useful when items follow a specific sequence or order.

Example:

1. Open the document.
2. Enter the text.
3. Save the document.

They help improve the **readability, organization and visual presentation** of information. They are particularly useful for presenting steps, instructions, features, points and lists in professional documents.

25. What is Mail Merge? Mention one use of it.

Mail Merge is a feature in word-processing software that allows users to create multiple personalized documents from a **main document and a data source**. The main document contains the common content, while the data source contains variable information such as names, addresses or other details.

For example, a college can use Mail Merge to prepare **personalized letters for many students**. The same letter can be automatically generated with each student's individual name and address.

Mail Merge is useful for creating **letters, invitations, certificates, notices, labels and envelopes** in large numbers. It saves time and reduces the need to prepare each document separately.

UNIT–IV: Presentation Tools

26. What is Presentation Software? Give two examples.

Presentation software is a computer application used to create, edit and display information in the form of **slides**. It allows users to combine text, images, tables, charts, graphics, animations and other visual elements to communicate information effectively.

Two examples of presentation software are:

1. **Microsoft PowerPoint**
2. **LibreOffice Impress**

Presentation software is commonly used for **classroom teaching, seminars, meetings, business presentations and project demonstrations**.

27. What is a Slide Layout? Why is it used?

A **slide layout** is a predefined arrangement of different elements on a presentation slide, such as the **title, text, images, charts and other content**.

It is used to organize the content of a slide in a clear and consistent manner. Different layouts can be selected according to the type of information being presented.

For example, a **Title Slide** layout is suitable for the opening slide, while a **Title and Content** layout can be used for presenting a heading with text or other content.

Slide layouts help make presentations **organized, professional and easy to understand**.

28. What are Slide Transitions and Animations?

Slide transitions are visual effects that occur when moving from **one slide to another** during a presentation. Examples include Fade, Wipe and Push. They can make the movement between slides smoother and more engaging.

Animations are visual effects applied to **individual objects within a slide**, such as text, pictures, shapes or charts. They can control how an object appears, moves or disappears.

For example, a presentation may use a **Fade transition** between slides and an **Entrance animation** for a heading.

Thus, transitions affect **slides**, while animations generally affect **objects within slides**.

UNIT–V: Internet and Digital Communication

29. What is the Internet? Write any two advantages of using the Internet.

The **Internet** is a worldwide network of interconnected computers and digital devices that communicate with each other and share information and services. It enables users to access websites, communicate, share files and use various online services.

Two advantages of using the Internet are:

1. **Easy Access to Information:** Users can quickly search for educational, professional and general information from different sources.
2. **Communication:** It allows people to communicate through email, video conferencing, instant messaging and other online platforms.

Thus, the Internet has become an important tool for **education, communication, business and everyday activities**.

30. What is Email? Mention any two important features or uses of Email.

Email (Electronic Mail) is a digital communication service used to send and receive messages through the Internet. It allows users to communicate quickly without using physical letters.

Two important features or uses of email are:

1. **Sending Attachments:** Users can attach documents, photographs, presentations and other files to an email.
2. **Fast Communication:** Emails can be sent and received quickly, making them useful for personal, educational and professional communication.

Email is widely used for **official communication, sharing documents, submitting applications, receiving notifications and communicating with institutions and organizations**.

SECTION–B: Important Questions

UNIT–I: Fundamentals of Computers

1. Explain the evolution and different generations of computers. Discuss the major features of each generation.

The evolution of computers can be divided into **five generations**, based mainly on the technology used in their development.

First Generation (1940–1956): These computers used **vacuum tubes** for processing. They were very large, expensive, consumed considerable electricity and generated much heat. Machine language was mainly used for programming.

Second Generation (1956–1963): **Transistors** replaced vacuum tubes. Computers became smaller, faster, more reliable and more energy-efficient. Assembly language and some high-level languages were used.

Third Generation (1964–1971): **Integrated Circuits (ICs)** were introduced. Many electronic components could be placed on a single chip, making computers smaller, faster and more reliable.

Fourth Generation (1971–present): **Microprocessors** placed the CPU on a single chip. This led to the development of personal computers, laptops and other compact systems.

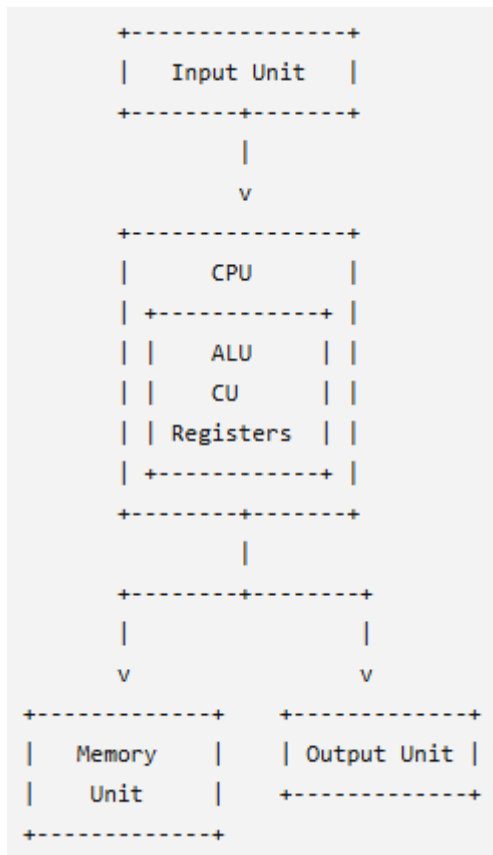
Fifth Generation: This generation focuses on **Artificial Intelligence and advanced computing technologies**. Natural language processing, machine learning and intelligent systems are important areas.

Thus, computer development has resulted in greater **speed, reliability, storage capacity and versatility**, while reducing size and cost.

2. Explain the functional components of a computer system with a suitable block diagram.

A computer system consists of several functional components that work together to accept data, process it, store it and produce useful information.

Block Diagram

The **Input Unit** accepts data and instructions from devices such as keyboards and mice. The **CPU (Central Processing Unit)** processes the data and controls computer operations. It consists mainly of the **Arithmetic Logic Unit (ALU)**, **Control Unit (CU)** and **registers**.

The **Memory Unit** stores data, instructions and intermediate results needed during processing. Storage devices can also preserve information for future use.

Finally, the **Output Unit** presents processed information to the user through devices such as monitors and printers.

Together, these components enable a computer to perform its basic **input, processing, storage and output** functions.

3. Differentiate between hardware and software. Explain different types of software with suitable examples.

Hardware refers to the physical components of a computer system that can be seen and touched. Examples include the **keyboard, mouse, monitor, CPU, printer and storage devices**. Hardware performs physical operations and requires software instructions to function effectively.

Software refers to a collection of programs and instructions that tell computer hardware what tasks to perform. Software cannot be physically touched.

Software can mainly be divided into the following types:

1. System Software

System software manages computer hardware and provides a platform for running application programs. The most important example is an **Operating System**, such as **Microsoft Windows or Linux**.

2. Application Software

Application software is designed to help users perform specific tasks. Examples include **Microsoft Word** for document preparation, **Microsoft PowerPoint** for presentations and web browsers for accessing websites.

3. Utility Software

Utility software helps maintain, protect and manage computer systems. Examples include **backup utilities, antivirus programs and disk-management tools**.

The main difference is that **hardware is physical**, whereas **software consists of instructions and programs**. Both are essential for the proper functioning of a computer system.

4. Explain the different types of memory in a computer system, including RAM, ROM and Cache Memory.

Computer memory is used to store **data, instructions and information** required for processing. Different types of memory differ in their speed, capacity and purpose.

1. RAM (Random Access Memory)

RAM is the computer's main **temporary working memory**. It stores programs and data currently being used by the CPU. RAM is **volatile**, meaning its contents are normally lost when the computer is switched off. More RAM generally allows a system to handle more applications simultaneously.

2. ROM (Read Only Memory)

ROM is **non-volatile memory** that retains its contents even when power is removed. It stores important instructions required for basic computer operations. Unlike RAM, it is not normally used as temporary working memory.

3. Cache Memory

Cache is a **small, high-speed memory** located close to the CPU. It stores frequently or recently used data and instructions so that the processor can access them more quickly. It is faster than main memory but has much less storage capacity.

Thus, **RAM provides temporary working space, ROM retains essential instructions, and Cache Memory provides very fast access to frequently needed information**.

UNIT–II: Operating Systems and File Management

5. What is an Operating System? Explain its major functions and different types of Operating Systems.

An **Operating System (OS)** is system software that manages the computer's hardware and software resources and provides an interface between the user and the computer. It acts as a link between the user, application programs and hardware.

Major Functions of an Operating System

1. **Process Management:** Manages running programs and allocates CPU resources.
2. **Memory Management:** Allocates and controls memory for different programs.
3. **File Management:** Creates, organizes, stores, copies, moves and deletes files and folders.
4. **Device Management:** Controls hardware devices such as printers, keyboards and storage devices.
5. **Security:** Protects system resources and user data through authentication and access controls.
6. **User Interface:** Provides graphical or command-line interfaces for interacting with the computer.

Types of Operating Systems

Common types include:

- **Single-user OS**
- **Multi-user OS**
- **Multitasking OS**
- **Real-time OS**
- **Network OS**
- **Open-source OS**

Examples include **Microsoft Windows, Linux and other operating systems designed for specific computing environments**. An OS is therefore essential for the effective operation and management of a computer system.

6. Explain file and folder management in Windows. Describe the steps for creating, copying, moving, renaming and deleting files and folders.

File and folder management refers to organizing and controlling digital information stored on a computer. In Windows, **File Explorer** is commonly used for managing files and folders.

Creating

To create a folder, open the desired location in File Explorer, right-click an empty area, select **New → Folder**, and enter a name. Files can be created through appropriate applications and then saved in the required location.

Copying

Select the file or folder, press **Ctrl + C**, open the destination location and press **Ctrl + V**. A duplicate is created while the original remains in its original location.

Moving

Select the file or folder and press **Ctrl + X**. Open the destination folder and press **Ctrl + V**. The item is moved from one location to another.

Renaming

Right-click the file or folder, select **Rename**, type the new name and press **Enter**.

Deleting

Select the required file or folder and press the **Delete** key. Normally, it is moved to the **Recycle Bin**, from where it can be restored or permanently deleted.

Proper file and folder management helps keep information **organized, accessible and easy to maintain**.

7. What are file extensions? Explain their importance with suitable examples. Also discuss basic disk management and application installation/uninstallation.

A **file extension** is the part of a filename that usually appears after the dot (.). It indicates the **type or format of a file** and helps the operating system identify which application can be used to open it.

Examples include:

- **.docx** – Word document
- **.xlsx** – Excel spreadsheet
- **.pptx** – PowerPoint presentation
- **.jpg** – Image file
- **.pdf** – PDF document

File extensions are important because they help users identify file types and allow the operating system to associate files with suitable applications.

Basic Disk Management

Disk Management is used to manage storage drives and partitions. Basic operations include **viewing drives, checking available space, creating or formatting partitions and managing storage organization**. It helps users use disk space efficiently.

Installing Applications

Applications can generally be installed by running an installer or setup file, following the installation instructions, selecting required options and completing the installation process.

Uninstalling Applications

In Windows, applications can generally be removed through **Settings → Apps** or the appropriate system application-management option. The user selects the application and chooses **Uninstall**, then follows the instructions.

Thus, file extensions, disk management and application management are important parts of effective computer and file management.

UNIT–III: Word Processing and Document Management

8. Explain the important features of Microsoft Word or LibreOffice Writer. Discuss text formatting, paragraph formatting, styles and page layout.

Microsoft Word and **LibreOffice Writer** are word-processing applications used to create, edit, format, save and print professional documents. They provide a wide range of tools for preparing letters, reports, resumes and other documents.

Important Features

They allow users to **create, open, save and edit documents**, insert tables and images, check spelling and grammar, find and replace text, and print documents.

Text Formatting

Text formatting changes the appearance of selected text. Common options include **font type, font size, Bold, Italic, Underline and text effects**. It helps emphasize important information.

Paragraph Formatting

Paragraph formatting controls the arrangement of paragraphs. Important options include **alignment, indentation, line spacing and paragraph spacing**. Text can be aligned left, right, center or justified.

Styles

Styles are predefined sets of formatting options that can be applied to headings, titles and paragraphs. They help maintain a consistent appearance throughout a document.

Page Layout

Page layout controls the overall arrangement of a page. It includes **page size, margins, orientation and spacing**. Proper page layout makes a document organized and professional.

Thus, word-processing software provides essential tools for creating clear, attractive and well-structured documents.

9. Explain how to create and format a professional document. Discuss headers, footers, page numbering, bullets, tables and images.

A professional document should be **well-organized, readable and visually consistent**. First, open Microsoft Word or LibreOffice Writer and create a new document. Enter the required content and then apply suitable formatting.

Headers and Footers

A **header** appears at the top of a page, while a **footer** appears at the bottom. They can contain information such as the document title, college name, author or date.

Page Numbering

Page numbers can be inserted into the header or footer. They are especially useful in **reports, assignments and lengthy documents** because they make pages easier to organize and reference.

Bullets and Numbering

Bullets are useful for presenting unordered points, while numbering is appropriate for **steps, procedures or sequential information**. They improve readability.

Tables

Tables arrange information into **rows and columns**. They are useful for presenting data, schedules, marks, lists and comparisons. Tables can be formatted by changing borders, alignment and other properties.

Images

Images can be inserted to support or illustrate the text. They can be **resized, positioned and formatted** according to the document layout.

Finally, spelling and grammar should be checked, and the document should be saved and printed or exported when required. These features help produce a clear and professional document.

10. What is Mail Merge? Explain its procedure and discuss its practical applications in preparing letters, invitations and other documents.

Mail Merge is a feature of word-processing software that allows users to create **multiple personalized documents** from one main document and a data source. It is especially useful when the same document needs to be sent to many people with different personal details.

Procedure of Mail Merge

1. **Create the Main Document:** Prepare the common content of the letter, notice or invitation.
2. **Create or Select a Data Source:** The data source contains information such as names, addresses, phone numbers or other details.
3. **Insert Merge Fields:** Place fields such as *Name*, *Address* or *Class* at the appropriate locations in the main document.
4. **Preview the Results:** Check how the personalized documents will appear for different recipients.
5. **Complete the Merge:** Generate the final documents or print/send them as required.

Practical Applications

Mail Merge can be used for preparing **personalized letters, invitations, certificates, notices, labels and envelopes**. For example, a college can prepare one admission-related letter and automatically generate separate copies containing each student's name and address.

Therefore, Mail Merge **saves time, reduces repetitive work and helps prepare a large number of personalized documents efficiently and accurately.**

UNIT–IV: Presentation Tools

11. Explain the steps involved in creating a PowerPoint presentation. Discuss themes, templates, slide layouts and inserting images, tables and charts.

A **PowerPoint presentation** is a collection of slides used to present information in a clear and visual manner. Creating an effective presentation involves several steps.

Steps for Creating a Presentation

1. **Open PowerPoint:** Start Microsoft PowerPoint and select a blank presentation or a suitable template.
2. **Choose a Theme or Template:** A **theme** provides a consistent combination of fonts, colors and visual effects. A template provides a ready-made design and structure.
3. **Select Slide Layouts:** Choose suitable layouts such as **Title Slide, Title and Content, Two Content** or Blank according to the information being presented.
4. **Add Content:** Enter titles, text and other required information on each slide.
5. **Insert Images:** Use the Insert option to add photographs, illustrations or other images. Images can be resized and positioned appropriately.
6. **Insert Tables:** Tables are useful for presenting information systematically in rows and columns.
7. **Insert Charts:** Charts such as bar, line and pie charts can be used to present numerical information visually.

Finally, review the slides, apply suitable transitions or animations where necessary, save the presentation and use **Slide Show** to deliver it. A good presentation should be simple, organized and easy to understand.

12. Explain slide transitions and animations. How do presentation views, slide-show techniques and hyperlinks improve a presentation?

Slide transitions are visual effects that occur when one slide changes to another during a presentation. Examples include **Fade, Push and Wipe**. They can make movement between slides smoother and more attractive.

Animations are effects applied to individual objects such as text, images, shapes or charts. They can control how an object **appears, moves or disappears**. Proper use of animation can help present information step by step.

Presentation Views

PowerPoint provides different views for preparing and presenting slides. **Normal View** is used for creating and editing slides, while **Slide Sorter View** helps users arrange and reorganize slides. **Slide Show View** displays the presentation as the audience will see it.

Slide-Show Techniques

An effective slide show should use **clear and readable text, appropriate images, simple designs and suitable transitions**. The presenter should maintain eye contact, speak clearly, manage time properly and avoid overcrowding slides with information.

Hyperlinks

Hyperlinks allow users to connect text, images or shapes to another slide, a webpage, a file or another resource. They are useful for creating **interactive presentations** and allowing quick navigation between related information.

Therefore, appropriate transitions, animations, presentation views, slide-show techniques and hyperlinks can make a presentation **more organized, interactive and effective**.

UNIT–V: Internet and Digital Communication

13. Explain the Internet and World Wide Web. Discuss web browsers, search techniques, downloading and uploading files.

The **Internet** is a worldwide network of interconnected computers and digital devices that enables users to communicate, share information and access online services. The **World Wide Web (WWW)** is a system of interconnected web pages and resources that are accessed through the Internet using web browsers. The Internet is the underlying network, while the Web is one of the major services that operates on it.

A **web browser** is software used to access and view websites. Examples include **Google Chrome, Mozilla Firefox, Microsoft Edge and Safari**.

Search Techniques

Effective searching involves using **specific keywords**, quotation marks for exact phrases, and suitable search terms to find relevant information quickly. Users should evaluate search results carefully before relying on information.

Downloading Files

Downloading means transferring a file from an online source to a local computer or device. Users should download files only from trustworthy sources and check the file type and source before opening them.

Uploading Files

Uploading means transferring a file from a local device to an online service, website or cloud platform. For example, a student may upload an assignment to a college portal.

Thus, the Internet and WWW provide important facilities for **information access, communication, education and file sharing**.

14. Explain email concepts and email management. Discuss email etiquette, attachments and important practices for effective email communication.

Email (Electronic Mail) is a digital communication system used to send and receive messages through the Internet. An email generally contains a **sender's address, recipient's address, subject and message body**. Users can also send copies using **CC** and **BCC**.

Email Management

Effective email management includes **creating, sending, receiving, replying to, forwarding and organizing messages**. Users can create folders or labels, delete unnecessary messages and search for important emails when required.

Email Attachments

An **attachment** is a file sent along with an email. It may contain a document, image, PDF, presentation or other file. Before opening an attachment, users should ensure that it comes from a trusted source.

Email Etiquette

Good email etiquette includes:

- Use a **clear and meaningful subject**.
- Use polite and professional language.
- Keep the message clear and concise.
- Check spelling and grammar before sending.
- Use **CC and BCC appropriately**.
- Avoid unnecessary forwarding.
- Check recipients and attachments before clicking Send.

For effective communication, users should also protect their email accounts with **strong passwords** and be careful about suspicious messages and links. Proper email management improves **professional communication, organization and productivity**.

15. Explain cyber safety and cyber ethics. Discuss password management, malware awareness and data backup techniques.

Cyber safety refers to practices used to protect computers, devices, accounts and personal information from online threats. **Cyber ethics** refers to responsible and appropriate behaviour while using computers, the Internet and digital communication.

Password Management

Users should create **strong and unique passwords** for different accounts. Passwords should not be easily guessable or shared with others. Where available, **multi-factor authentication (MFA)** should also be used for additional protection.

Malware Awareness

Malware means malicious software designed to harm systems, steal information or disrupt computer operations. Common examples include **viruses, worms, trojans and ransomware**. Users should avoid suspicious links and unknown downloads and keep security software and systems updated.

Data Backup

A **backup** is an additional copy of important data kept separately so that information can be recovered if the original data is lost, damaged or affected by malware. Backups can be stored on **external storage devices or trusted cloud-storage services**.

Cyber Ethics

Users should respect **privacy, intellectual property and the rights of other users**. They should not access accounts without permission, spread harmful content or misuse personal information.

Therefore, strong passwords, malware awareness, regular backups and responsible online behaviour are essential for maintaining **digital security and ethical use of technology**.

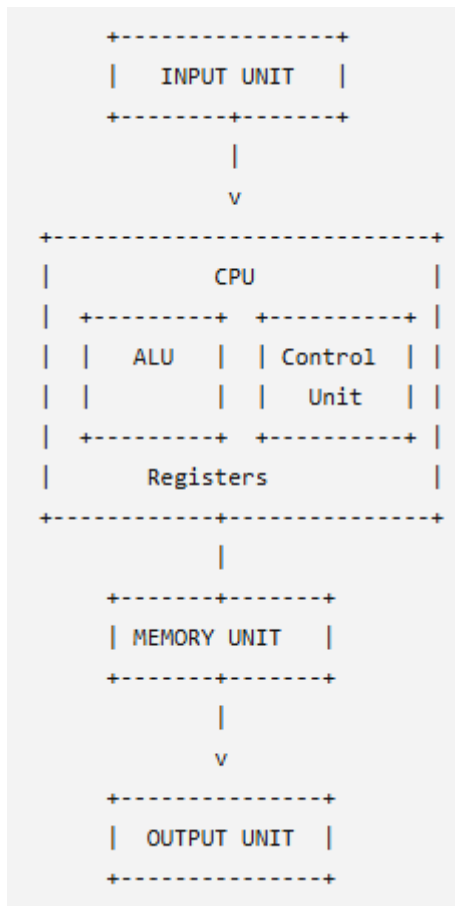
SECTION–C

UNIT–I: Fundamentals of Computers

1. Draw and explain the block diagram of a computer system. Discuss the functions of Input Unit, CPU, Memory Unit and Output Unit in detail.

A computer system consists of four major functional units: **Input Unit, Central Processing Unit (CPU), Memory Unit and Output Unit**. These units work together to accept data, process it, store it and produce meaningful information.

Block Diagram

Input Unit

The Input Unit accepts **data and instructions** from the user and converts them into a form that the computer can process. Examples include a **keyboard, mouse, scanner and microphone**.

CPU

The **Central Processing Unit** is the main processing component. The **Arithmetic Logic Unit (ALU)** performs arithmetic and logical operations, while the **Control Unit (CU)** controls and coordinates different operations. Registers provide very fast temporary storage.

Memory Unit

The Memory Unit stores **instructions, data, intermediate results and processed information**. It includes primary memory such as **RAM and ROM**, while storage devices provide longer-term data storage.

Output Unit

The Output Unit converts processed results into a form understandable to the user. Examples include **monitor, printer, speakers and projector**.

Thus, these components collectively perform the basic **input, processing, storage and output** functions of a computer.

2. Explain the evolution and different generations of computers in detail. Discuss the characteristics, types and major applications of modern computers.

The evolution of computers represents a continuous development from large, expensive machines to powerful, compact and versatile digital systems. Computer generations are generally classified according to the major technology used in their development.

Generations of Computers

First Generation: These computers used **vacuum tubes**. They were very large, expensive, consumed considerable power and produced significant heat.

Second Generation: **Transistors** replaced vacuum tubes. Computers became smaller, faster, more reliable and more energy-efficient.

Third Generation: **Integrated Circuits (ICs)** were introduced. They allowed many electronic components to be placed on a single chip, improving speed and reliability.

Fourth Generation: The development of the **microprocessor** placed the CPU on a single chip. This led to personal computers, laptops and other compact systems.

Fifth Generation: Modern development focuses on **Artificial Intelligence, machine learning and intelligent computing**, along with increasingly advanced processing technologies.

Characteristics of Modern Computers

Modern computers are characterized by **high speed, accuracy, large storage capacity, reliability, versatility and automation**. They can perform multiple tasks and process large amounts of information.

Types of Computers

Common types include **desktop computers, laptops, tablets, smartphones, servers and other specialized computing systems**.

Major Applications

Computers are widely used in **education, business, banking, healthcare, communication, scientific research, entertainment, manufacturing and government services**.

Overall, computer evolution has resulted in systems that are **smaller, faster, more reliable and more capable**, making computers an essential part of modern life.

UNIT–II: Operating Systems and File Management

3. What is an Operating System? Explain its major functions and different types. Also discuss file and folder management, file extensions and basic disk management.

An **Operating System (OS)** is system software that manages computer hardware, software resources and provides an interface between the user and the computer. It controls the basic operations of a computer and allows application programs to run.

Major Functions of an Operating System

1. **Process Management:** Manages running programs and allocates CPU resources.
2. **Memory Management:** Allocates and manages memory for different programs.
3. **File Management:** Creates, organizes, copies, moves, renames and deletes files and folders.
4. **Device Management:** Controls devices such as keyboards, printers and storage devices.
5. **Security:** Provides user authentication and protects system resources.
6. **User Interface:** Provides graphical or command-line methods for interacting with the computer.

Types of Operating Systems

Common types include **single-user, multi-user, multitasking, real-time, network and open-source operating systems**. Examples include **Windows and Linux**.

File and Folder Management

A **file** stores information, while a **folder** is used to organize files and other folders. File Explorer in Windows provides tools for creating, copying, moving, renaming and deleting them.

File Extensions

A file extension identifies the file format. Examples include **.docx** for Word documents, **.jpg** for images and **.pptx** for presentations.

Basic Disk Management

Disk Management involves managing **drives, partitions and available storage space**. It helps users view storage devices, organize disk space and perform basic storage-related operations.

4. Explain the complete process of managing files and folders in Windows. Discuss creating, copying, moving, renaming and deleting files and folders, along with installing and uninstalling applications.

File and folder management in Windows involves organizing, accessing and controlling information stored on a computer. **File Explorer** is the primary tool used for these activities.

Creating Files and Folders

To create a folder, open the required location in File Explorer, right-click an empty area, select **New → Folder**, and enter a suitable name. Files are normally created using an appropriate application and saved in the desired location.

Copying

Select the required file or folder and press **Ctrl + C**. Open the destination location and press **Ctrl + V**. This creates a copy while keeping the original item in its original location.

Moving

Select the item and press **Ctrl + X**. Navigate to the destination folder and press **Ctrl + V**. The item is transferred to the new location.

Renaming

Right-click the file or folder, select **Rename**, enter the new name and press **Enter**.

Deleting

Select the item and press **Delete**. Normally, Windows moves it to the **Recycle Bin**, where it can be restored or permanently deleted.

Installing Applications

Applications are generally installed by running their setup or installer file and following the instructions displayed on screen. Users should obtain applications from **trusted sources**.

Uninstalling Applications

Applications can generally be removed through **Windows Settings → Apps**, where the user selects the application and chooses **Uninstall**.

Proper file and application management keeps the computer **organized, efficient and easier to maintain**.

UNIT–III: Word Processing and Document Management

5. What is Word Processing? Explain the important features of Microsoft Word or LibreOffice Writer. Discuss text formatting, paragraph formatting, styles, page layout, tables, images, headers, footers and page numbering.

Word Processing is the process of creating, editing, formatting, saving and printing text-based documents using computer software. **Microsoft Word** and **LibreOffice Writer** are popular word-processing applications used for preparing letters, reports, resumes and other professional documents.

Important features include **text editing, formatting, spell checking, grammar tools, tables, images, headers, footers and printing**.

Text formatting changes the appearance of text using options such as font type, font size, **Bold, Italic and Underline**. **Paragraph formatting** controls alignment, indentation, line spacing and paragraph spacing.

Styles are predefined formatting combinations used for headings, titles and paragraphs. They help maintain a consistent appearance throughout a document.

Page layout controls page size, margins, orientation and overall arrangement of content.

Users can insert **tables** to organize information into rows and columns and add **images** to illustrate or support written content.

A **header** appears at the top of a page, while a **footer** appears at the bottom. They may contain titles, college names, dates or other information. **Page numbering** can be added to headers or footers to make lengthy documents easier to organize and reference.

6. Explain the procedure for preparing a professional document such as a letter, report or resume. Discuss formatting, spell check, grammar tools, find and replace, printing and Mail Merge.

Preparing a professional document involves careful **planning, writing, formatting, checking and final presentation**. First, open Microsoft Word or LibreOffice Writer and select a suitable document format. Enter the required content and organize it into appropriate headings, paragraphs and sections.

For a **letter**, include the sender's and recipient's details, date, subject, body and closing. A **report** should normally have a clear title, headings, organized content and appropriate supporting information. A **resume** should present personal, educational, skill and experience details in a clear and concise format.

After entering the content, apply suitable **font, size, alignment, spacing, margins, headings and styles** to create a professional appearance.

The **Spell Check** tool identifies possible spelling mistakes, while **Grammar tools** help identify potential grammatical problems. These tools should be used along with careful proofreading.

Find and Replace is useful for locating a particular word or phrase and replacing it throughout the document, saving time when making repeated corrections.

Before printing, check the document using **Print Preview**, select the required printer, pages and number of copies, and then print.

Mail Merge combines a main document with a data source to create multiple personalized documents. It is useful for preparing **letters, invitations, notices, labels and other documents** for many recipients efficiently.

UNIT–IV: Presentation Tools

7. What is Presentation Software? Explain the complete procedure for creating an effective PowerPoint/LibreOffice Impress presentation. Discuss themes, templates, slide layouts, tables, charts, images, SmartArt, transitions and animations.

Presentation software is an application used to create, edit and display information through a series of **slides**. It allows users to combine text, images, tables, charts, graphics and visual effects. **Microsoft PowerPoint** and **LibreOffice Impress** are common examples.

Procedure for Creating a Presentation

1. **Create a New Presentation:** Open PowerPoint or Impress and choose a blank presentation or a suitable template.
2. **Select a Theme or Template:** A **theme** provides a consistent design, including fonts, colors and visual effects. A **template** provides a ready-made presentation structure and design.
3. **Choose Slide Layouts:** Select suitable layouts such as **Title Slide, Title and Content, Two Content** or Blank according to the information required.
4. **Add Content:** Enter the title and relevant text. Content should be brief, clear and logically arranged.

5. **Insert Tables and Charts:** Tables can present information in rows and columns, while charts such as **bar, line and pie charts** can represent numerical information visually.
6. **Insert Images and SmartArt:** Images can make slides more attractive and informative. **SmartArt** can be used to represent processes, relationships, hierarchies and other information graphically.
7. **Apply Transitions:** Transitions are visual effects used when moving from one slide to another.
8. **Apply Animations:** Animations are effects applied to objects such as text, images and shapes within a slide.

Finally, review the presentation, maintain a consistent design, save the file and use **Slide Show** to practise delivery. An effective presentation should be **simple, organized, readable and visually engaging**.

UNIT–V: Internet and Digital Communication

8. Explain the Internet and World Wide Web in detail. Discuss web browsers, search techniques, downloading and uploading files, email, cloud storage and video conferencing platforms.

The **Internet** is a worldwide network of interconnected computers and digital devices that enables users to communicate, share information and access various online services. The **World Wide Web (WWW)** is a system of interconnected web pages and digital resources that users access through the Internet. Websites are viewed using web browsers.

A **web browser** is software used to access and display websites. Examples include **Google Chrome, Mozilla Firefox and Microsoft Edge**. Effective **search techniques** include using specific keywords, quotation marks for exact phrases and relevant search terms to obtain more accurate results.

Downloading means transferring a file from an online source to a computer or other device, whereas **uploading** means transferring a file from a device to an online service or website.

Email is an electronic communication system used to send and receive messages through the Internet. Users can also send documents, images and other files as attachments.

Cloud storage allows users to store and access files through Internet-based services. It is useful for accessing files from different devices and maintaining additional copies of important data.

Video conferencing platforms allow people to communicate through live audio and video over the Internet. They are widely used for **online classes, meetings, interviews and seminars**.

Thus, Internet-based technologies have become important tools for **communication, education, collaboration and information sharing**.

9. Explain cyber safety and cyber ethics in detail. Discuss strong password management, malware awareness, safe email and Internet practices, data backup and responsible use of digital communication.

Cyber safety refers to practices that protect computers, digital devices, accounts and personal information from online threats. **Cyber ethics** refers to responsible and respectful behaviour while using computers, the Internet and digital communication.

Strong Password Management

Users should create **strong and unique passwords** that are difficult to guess. Passwords should not be shared with others or reused unnecessarily. Where available, **multi-factor authentication (MFA)** should be enabled for additional security.

Malware Awareness

Malware is malicious software that can damage systems, disrupt operations or steal information. Examples include **viruses, worms, trojans and ransomware**. Users should avoid suspicious downloads, unknown links and untrusted software, and keep systems and security tools updated.

Safe Email and Internet Practices

Users should be cautious with unexpected emails, links and attachments. They should verify the sender before opening attachments or providing personal information. Important accounts should use strong authentication, and users should avoid sharing sensitive information on untrusted websites.

Data Backup

A **backup** is an additional copy of important information stored separately from the original. Backups can be maintained on **external storage devices or trusted cloud-storage services**. Regular backups help recover data after accidental deletion, device failure or malware incidents.

Responsible Digital Communication

Users should respect **privacy, intellectual property and the rights of others**. They should avoid spreading false or harmful information, accessing accounts without permission or misusing personal data.

Therefore, cyber safety, strong passwords, malware awareness, regular backups and ethical digital behaviour are essential for **safe and responsible use of technology**.

SECTION-A: ਉੱਤਰ

1. ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ (Value Education) ਕੀ ਹੈ?

ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਹੀ ਮੁੱਲਾਂ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ **ਸਹੀ ਸਮਝ, ਸਹੀ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵਿਹਾਰ** ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਖੁਸ਼ੀ, ਸਮੱਸਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

2. ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ?

ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ **ਸਹੀ ਅਤੇ ਗਲਤ ਦੀ ਪਛਾਣ**, ਆਪਣੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਨਮਾਨ, ਸਹਿ-ਅਸਤਿਤਵ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

3. Self-Exploration (ਆਤਮ-ਅਨੁਸੰਧਾਨ) ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

Self-Exploration ਜਾਂ ਆਤਮ-ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ **ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ**। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਇੱਛਾਵਾਂ, ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ Natural Acceptance ਅਤੇ Experiential Validation ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਆਤਮ-ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਲਈ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੀ ਸਹੀ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀਜਨਕ ਹੈ।

4. Natural Acceptance (ਸਹਜ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ) ਕੀ ਹੈ?

Natural Acceptance ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ **ਕਿਸੇ ਮੁੱਲ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਸਹਜ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹੀ ਮੰਨਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ**। ਇਹ ਕਿਸੇ ਡਰ, ਦਬਾਅ, ਲਾਲਚ ਜਾਂ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ, ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ Natural Acceptance ਨੂੰ Self-Exploration ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਧੀ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

5. Experiential Validation (ਅਨੁਭਵਾਤਮਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ) ਕੀ ਹੈ?

Experiential Validation ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ **ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਮੁੱਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਖਣਾ**। ਕੇਵਲ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ, ਸਹੀ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਅਨੁਭਵਾਤਮਕ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

6. ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਕਾਂਖਿਆਵਾਂ (Basic Human Aspirations) ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ?

ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਕਾਂਖਿਆਵਾਂ **Continuous Happiness (ਨਿਰੰਤਰ ਖੁਸ਼ੀ)** ਅਤੇ **Prosperity (ਸਮੱਪਤੀ)** ਹਨ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵਨ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਉਸ ਕੋਲ ਆਪਣੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ Physical Facilities ਹੋਣ। ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਮਝ, ਸਹੀ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਹੈ।

7. Happiness (ਖੁਸ਼ੀ) ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

Happiness ਜਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ **ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ**। ਇਹ ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਸਹੀ ਸਮਝ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਹੀ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਦਭਾਵਨਾ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੁੱਖ ਆਕਾਂਖਿਆ ਕੇਵਲ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ **ਨਿਰੰਤਰ ਖੁਸ਼ੀ (Continuous Happiness)** ਹੈ।

8. Prosperity (ਸਮ੍ਰਿੱਧੀ) ਕੀ ਹੈ?

Prosperity ਜਾਂ ਸਮ੍ਰਿੱਧੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ **ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ**। ਕੇਵਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਨ ਜਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨਾ ਸਮ੍ਰਿੱਧੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅਸਲ ਭੌਤਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ Prosperity ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਹੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਹੈ।

9. ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਆਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਤਿੰਨ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਕੀ ਹਨ?

ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਤਿੰਨ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਹਨ—**Right Understanding (ਸਹੀ ਸਮਝ), Relationship (ਸਹੀ ਸੰਬੰਧ) ਅਤੇ Physical Facilities (ਭੌਤਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ)**। ਸਹੀ ਸਮਝ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਹੀ ਸੰਬੰਧ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਦਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਦਕਿ ਭੌਤਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਸਹੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਤਰਜੀਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

10. Right Understanding (ਸਹੀ ਸਮਝ) ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

Right Understanding ਜਾਂ ਸਹੀ ਸਮਝ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ **ਆਪਣੇ ਆਪ, ਦੂਜਿਆਂ, ਸਮਾਜ, ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸਮਝ**। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅਸਲ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਆਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਹੀ ਸਮਝ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸਹੀ ਫੈਸਲੇ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸਦਭਾਵਨਾ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਸਹਿ-ਅਸਤਿਤਵ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

11. ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ 'Self (I)' ਅਤੇ 'Body' ਦੇ ਸਹਿ-ਅਸਤਿਤਵ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

ਮਨੁੱਖ **Self ('I') ਅਤੇ Body** ਦੇ ਸਹਿ-ਅਸਤਿਤਵ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। 'I' ਚੇਤਨ ਇਕਾਈ ਹੈ, ਜੋ ਸੋਚਦੀ, ਸਮਝਦੀ, ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਦਕਿ Body ਭੌਤਿਕ ਇਕਾਈ ਹੈ। 'I' ਅਤੇ Body ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਠੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'I' Body ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਤਾਲਮੇਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ Harmony ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

12. Self (I) ਅਤੇ Body ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ?

Self ('I') ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ **ਖੁਸ਼ੀ, ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ, ਸਹੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਸਹੀ ਸੰਬੰਧਾਂ** ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਲੋੜਾਂ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ Body ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਭੌਤਿਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਭੋਜਨ, ਕੱਪੜੇ, ਰਹਿਣ ਲਈ ਘਰ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਹੋਰ Physical Facilities। Body ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਸੀਮਿਤ ਅਤੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ, ਜਦਕਿ 'I' ਦੀ ਮੁੱਖ ਆਕਾਂਖਿਆ ਨਿਰੰਤਰ Happiness ਹੈ।

13. 'Sukh' ਅਤੇ 'Suvidha' ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ?

Sukh ਦਾ ਅਰਥ ਅੰਦਰੂਨੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ Self ('I') ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। **Suvidha** ਦਾ ਅਰਥ Body ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਭੌਤਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਜਾਂ Physical Facilities ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ, ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਸਹੀ ਸਮਝ Sukh ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹਨ, ਜਦਕਿ ਭੋਜਨ, ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਘਰ Suvidha ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ Sukh ਅਤੇ Suvidha ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

14. Body ਨੂੰ 'I' ਦਾ Instrument ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?

Body ਨੂੰ 'I' ਦਾ **Instrument (ਸਾਧਨ)** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 'I' ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ Body ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਅਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'I' **Doer (ਕਰਤਾ), Seer (ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ) ਅਤੇ Enjoyer (ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਵਾਲਾ)** ਹੈ, ਜਦਕਿ Body ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, 'I' ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ Body ਹੱਥਾਂ-ਪੈਰਾਂ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

15. Sanyam (ਸੰਯਮ) ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

Sanyam ਦਾ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਤੇ ਆਪਣੇ Body ਦੇ ਸਹੀ ਨਿਯਮਨ ਜਾਂ ਸੰਯਮ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ Body ਦੀ ਸਹੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। Sanyam ਦਾ ਉਦੇਸ਼ Body ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਬੇਲੋੜੀਆਂ Physical Facilities ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਿਤ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

16. Swasthya (ਸਿਹਤ) ਕੀ ਹੈ?

Swasthya ਦਾ ਅਰਥ ਸਿਰਫ਼ ਬਿਮਾਰੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ Body ਦੀ ਸਹੀ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਪੂਰਤੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਜਦੋਂ Body ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ 'I' Body ਦੀ ਸਹੀ ਦੇਖਭਾਲ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ Swasthya ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸੰਤੁਲਿਤ ਭੋਜਨ, ਸਰੀਰਕ ਸਰਗਰਮੀ, ਸਫ਼ਾਈ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ Body ਦੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਰਹਿਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹਨ।

17. Self (I) ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ?

Self ('I') ਇੱਕ ਚੇਤਨ ਇਕਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ **Desire (ਇੱਛਾ)**, **Thought (ਵਿਚਾਰ)** ਅਤੇ **Expectation (ਉਮੀਦ)** ਹਨ। 'I' ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ, ਫੈਸਲੇ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਕੰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਉਮੀਦਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। 'I' ਹੀ Body ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ Self ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ Harmony ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

18. Prosperity ਅਤੇ Wealth ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ?

Prosperity (ਸਮ੍ਰਿੱਧੀ) ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ Physical Facilities ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣਾ ਕਿ **ਲੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹੈ**। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ **Wealth** ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਨ, ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੇਵਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਨ ਜਾਂ ਸੰਪਤੀ ਹੋਣਾ Prosperity ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਹੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਮੁਲਾਂਕਣ Prosperity ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

19. ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ Harmony (ਤਾਲਮੇਲ) ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ **Harmony (ਤਾਲਮੇਲ)** ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਹੀ ਸਮਝ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਹੋਣਾ। ਪਰਿਵਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂਬਰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ Harmony ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

20. Vishwas (ਵਿਸ਼ਵਾਸ) ਕੀ ਹੈ?

Vishwas (ਵਿਸ਼ਵਾਸ) ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮੁੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ **ਨਿਯਤ (Intention)** ਬਾਰੇ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਭਲਾਈ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਨੇੜਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਸ਼ੱਕ, ਡਰ ਅਤੇ ਗਲਤਫ਼ਹਿਮੀਆਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਵਧਦੀ ਹੈ।

21. Samman (ਸਨਮਾਨ) ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

Samman (ਸਨਮਾਨ) ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ **ਸਹੀ ਮੁੱਲ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇਖਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ**। ਸਨਮਾਨ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਦੌਲਤ, ਅਹੁਦੇ, ਜਾਤ, ਉਮਰ ਜਾਂ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸਨਮਾਨ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਹੀ ਸਨਮਾਨ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ।

22. Intention ਅਤੇ Competence ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ?

Intention (ਨਿਯਤ) ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼, ਜਦਕਿ **Competence (ਯੋਗਤਾ)** ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਉਸ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਇੱਕ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਭਲਾਈ ਕਰਨ ਦੀ Intention ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ Competence ਘੱਟ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਕਮੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਨਿਯਤ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

23. Nyaya (ਨਿਆਂ) ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

Nyaya (ਨਿਆਂ) ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ **ਸਹੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ** ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ। ਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਕਿ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦੋਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਕੀ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ **Ubhay-Triпти**, ਅਰਥਾਤ ਦੋਵਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਆਂ **Harmony in Relationship** ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਧਾਰ ਹੈ।

24. Ubhay-Triпти (ਉਭਯ-ਤ੍ਰਿਪਤੀ) ਕੀ ਹੈ?

Ubhay-Triпти ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ **ਦੋਵਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਆਪਸੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ**। ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਜਾਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਹੀ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦੋਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਅਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸਹਿਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। **Ubhay-Triпти** **Harmony** ਅਤੇ **Nyaya** ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਤੀਜਾ ਹੈ।

25. ਸਮਾਜ ਦੇ ਚਾਰ ਵਿਆਪਕ ਮਨੁੱਖੀ ਲਕਸ਼ ਕੀ ਹਨ?

ਸਮਾਜ ਦੇ ਚਾਰ ਵਿਆਪਕ ਮਨੁੱਖੀ ਲਕਸ਼ ਹਨ: **Samadhan, Samridhi, Abhay ਅਤੇ Sah-astitva**।

- **Samadhan** – ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਸਹੀ ਸਮਝ।
- **Samridhi** – ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਉਪਲਬਧਤਾ।
- **Abhay** – ਡਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਜੀਵਨ।
- **Sah-astitva** – ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਸਹਿ-ਅਸਤਿਤਵ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਲਕਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ **Harmony** ਅਤੇ **Universal Human Order** ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

26. Sah-Astitva (ਸਹਿ-ਅਸਤਿਤਵ/Co-existence) ਕੀ ਹੈ?

Sah-Astitva (Co-existence) ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਾਰੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ **ਸਹਿ-ਅਸਤਿਤਵ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ** ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ। **Value Education** ਅਨੁਸਾਰ **Existence** ਨੂੰ **Co-existence** ਵਜੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਕਾਈਆਂ ਇੱਕ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ **Space** ਵਿੱਚ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ **Harmony** ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਪਸੀ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ **Mutual Fulfillment** ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

27. ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਚਾਰ Orders ਕਿਹੜੇ ਹਨ?

ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਾਰ **Orders** ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

1. **Material Order (ਪਦਾਰਥਕ ਵਰਗ)** – ਮਿੱਟੀ, ਪਾਣੀ, ਧਾਤਾਂ ਆਦਿ।
2. **Plant/Bio Order (ਵਨਸਪਤੀ ਵਰਗ)** – ਰੁੱਖ, ਪੌਦੇ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀ।
3. **Animal Order (ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਵਰਗ)** – ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੀਵ।
4. **Human Order (ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਗ)** – ਮਨੁੱਖ।

ਇਹ ਚਾਰੇ Orders ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ **Interconnectedness ਅਤੇ Mutual Fulfillment** ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਤੁਲਨ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਪੂਰਤੀ **Harmony** ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

28. Cyclic Production (ਚੱਕਰੀ ਉਤਪਾਦਨ) ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

Cyclic Production ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ **ਚੱਕਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਪੁਨਰ-ਉਤਪਾਦਨ** ਹੋਣਾ। ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲਾ ਪਦਾਰਥ ਅਕਸਰ ਦੂਜੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਪੌਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਕਸੀਜਨ ਛੱਡਦੇ ਹਨ। ਕੁਦਰਤੀ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿੱਚ **Recyclability** ਅਤੇ **Self-Regulation** ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

29. Professional Ethics (ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਨੈਤਿਕਤਾ) ਕੀ ਹੈ?

Professional Ethics ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ **ਨੈਤਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ, ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਸਹੀ ਆਚਰਨ** ਦਾ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ। ਇੱਕ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ **Professional Competence** ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਭਲਾਈ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ, ਨਿਆਂ, ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। **Professional Ethics** ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਜਿਹਾ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਆਚਰਨ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ **Humanistic ਅਤੇ Eco-friendly Universal Order** ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਵੇ।

30. Humanistic Education ਅਤੇ Humanistic Universal Order ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

Humanistic Education ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਸਮਝ, ਮਨੁੱਖੀ ਮੁੱਲਾਂ, ਸਹੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਤਕਨੀਕੀ ਗਿਆਨ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੁੱਲ-ਆਧਾਰਿਤ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। **Humanistic Universal Order** ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ, ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚਕਾਰ **Harmony, Justice, Prosperity, Fearlessness ਅਤੇ Co-existence** ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਉਦੇਸ਼ ਇੱਕ ਸਮਰਸ ਅਤੇ ਸਰਵ-ਭਲਾਈ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ।

SECTION-B:

1. ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ Value Education ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ?

ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਤਕਨੀਕੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਹੁਨਰ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ **ਸਹੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵਿਹਾਰ** ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ **Value Education** ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਇੰਜੀਨੀਅਰ, ਮੈਨੇਜਰ ਜਾਂ ਹੋਰ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਕਰੇ, ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

Value Education ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ **Right Understanding, Relationship ਅਤੇ Physical Facilities** ਦੀ ਸਹੀ ਤਰਜੀਹ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ **Happiness** ਅਤੇ **Prosperity** ਦੀ ਸਹੀ ਧਾਰਨਾ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਨਮਾਨ, ਨਿਆਂ, ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਸਹਿ-ਅਸਤਿਤਵ ਵਰਗੇ ਮੁੱਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵੀ **Value Education** ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ **Professional Competence** ਦੀ ਵਰਤੋਂ **ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ eco-friendly production systems** ਲਈ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿਰਫ਼ ਨਿੱਜੀ ਲਾਭ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ **Value Education** ਤਕਨੀਕੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਇੱਕ **ਸਮਰਸ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਮਾਜ** ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

2. Self-Exploration ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਦੇ Content ਅਤੇ Process ਨੂੰ ਸਮਝਾਓ।

Self-Exploration (ਆਤਮ-ਅਨੁਸੰਧਾਨ) ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਇੱਛਾਵਾਂ, ਉਮੀਦਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲਈ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੀ ਸਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ।

Self-Exploration ਦਾ **Content** ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਆਕਾਂਖਿਆਵਾਂ, Happiness, Prosperity, Right Understanding, Relationship ਅਤੇ Physical Facilities ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

Self-Exploration ਦੀ **Process** ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਉੱਠ ਰਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ **Natural Acceptance** ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪਰਖਣਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ **Experiential Validation** ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ, ਉਹ ਇਹ ਜਾਂਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਮੁੱਲ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾਉਣ ਨਾਲ ਕੀ ਨਤੀਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਲਈ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਪੁਸ਼ਤਕ ਨੇ ਕਹੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਖੁਦ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ, ਪਰਖਦਾ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ Self-Exploration ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ **ਸਹੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ Harmony** ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

3. Natural Acceptance ਅਤੇ Experiential Validation ਨੂੰ Self-Exploration ਦੇ ਮਕੈਨਿਜ਼ਮ ਵਜੋਂ ਸਮਝਾਓ।

Natural Acceptance (ਸਹਜ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ) ਅਤੇ **Experiential Validation (ਅਨੁਭਵਾਤਮਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ)** Self-Exploration ਦੇ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਕੈਨਿਜ਼ਮ ਹਨ। Natural Acceptance ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿਸੇ ਮੁੱਲ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਦਬਾਅ, ਡਰ ਜਾਂ ਲਾਲਚ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਸਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ, ਮਨੁੱਖ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵਾਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

Self-Exploration ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਮੁੱਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ **Natural Acceptance** ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਪਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ **Experiential Validation** ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸੁਣ ਕੇ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਜੇ ਅਸੀਂ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਪੂਰਵਕ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ Harmony ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ Natural Acceptance ਸਾਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹੀ ਮੁੱਲ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਦਕਿ Experiential Validation ਉਸ ਦੀ **ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪੁਸ਼ਟੀ** ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

4. Human Beings ਦੀਆਂ Basic Human Aspirations ਕੀ ਹਨ? Happiness ਅਤੇ Prosperity ਨੂੰ ਸਮਝਾਓ।

ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ **Basic Human Aspirations** ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ **Continuous Happiness (ਨਿਰੰਤਰ ਖੁਸ਼ੀ)** ਅਤੇ **Prosperity (ਸਮ੍ਰਿੱਧੀ)** ਹਨ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵਨ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਖੁਸ਼ੀ, ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਲੋੜਾਂ ਵੀ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣ।

Happiness ਦਾ ਅਰਥ Self ('I') ਵਿੱਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਅਤੇ Harmony ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। Right Understanding ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ Harmony Happiness ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਕਾਂਖਿਆ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ **ਨਿਰੰਤਰ ਖੁਸ਼ੀ** ਦੀ ਹੈ।

Prosperity ਦਾ ਸੰਬੰਧ Body ਦੀਆਂ Physical Facilities ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸਿਰਫ਼ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। Prosperity ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਅਸਲ ਭੌਤਿਕ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਉਪਲਬਧ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ **Right Understanding, Relationship ਅਤੇ Physical Facilities** ਦੀ ਸਹੀ ਤਰਜੀਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ Physical Facilities ਵਧਾਉਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ Happiness ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ Happiness ਅਤੇ Prosperity ਦੀ ਸਹੀ ਸਮਝ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

5. Right Understanding, Relationship ਅਤੇ Physical Facilities ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਆਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਹੀ ਤਰਜੀਹ ਨਾਲ ਸਮਝਾਓ।

ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ Basic Human Aspirations **Continuous Happiness ਅਤੇ Prosperity** ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਲੋੜਾਂ ਹਨ—**Right Understanding, Relationship ਅਤੇ Physical Facilities**। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤਰਜੀਹ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੋੜ **Right Understanding** ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਆਪ, ਦੂਜਿਆਂ, ਸਮਾਜ, ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਸਮਝ ਹੋਣਾ ਹੈ। Right Understanding ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅਸਲ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਆਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਲੋੜ **Relationship** ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਨਮਾਨ, ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਨਿਆਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੰਬੰਧ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਸਹੀ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ Harmony ਅਤੇ Happiness ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਤੀਜੀ ਲੋੜ **Physical Facilities** ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ, ਕੱਪੜੇ, ਘਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭੌਤਿਕ ਸਾਧਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਜੋ Body ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। Physical Facilities ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ Happiness ਦਾ ਇਕੱਲਾ ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਇਸ ਲਈ ਸਹੀ ਤਰਜੀਹ **Right Understanding → Relationship → Physical Facilities** ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਸਹੀ ਸਮਝ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ Happiness, Prosperity ਅਤੇ Harmony ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

6. ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ Sentient 'I' ਅਤੇ Material 'Body' ਦੇ Co-existence ਵਜੋਂ ਸਮਝਾਓ।

Value Education ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ **Co-existence** ਵਜੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—**Sentient 'I' (Self)** ਅਤੇ **Material Body**। 'I' ਇੱਕ ਚੇਤਨ ਇਕਾਈ ਹੈ, ਜੋ ਇੱਛਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸੋਚਦੀ ਹੈ, ਸਮਝਦੀ ਹੈ, ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ Body ਇੱਕ ਭੌਤਿਕ ਇਕਾਈ ਹੈ, ਜੋ ਪਦਾਰਥ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

'I' ਅਤੇ Body ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵੀ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਨ। 'I' ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਲੋੜਾਂ **Happiness, Satisfaction ਅਤੇ Harmony** ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਜਦਕਿ Body ਨੂੰ ਭੋਜਨ, ਕੱਪੜੇ, ਰਹਿਣ ਲਈ ਥਾਂ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਹੋਰ Physical Facilities ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

'I' Body ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਰੂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਫੈਸਲਾ 'I' ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ Body ਉਸ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ '**I**' ਅਤੇ **Body** ਵਿਚਕਾਰ ਸਹੀ ਸਮਝ ਅਤੇ **Harmony** ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। 'I' ਅਤੇ Body ਦੇ ਸਹੀ ਤਾਲਮੇਲ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਤੁਲਿਤ, ਸਿਹਤਮੰਦ ਅਤੇ ਸੁਖੀ ਜੀਵਨ ਜੀ ਸਕਦਾ ਹੈ।

7. Self ('I') ਅਤੇ Body ਦੀਆਂ Needs ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਮਝਾਓ। Sukh ਅਤੇ Suvidha ਦੀ ਵੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

Self ('I') ਅਤੇ Body ਦੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ Needs ਵੀ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਨ। Self ('I') ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। 'I' ਨੂੰ **Happiness, Satisfaction, Right Understanding ਅਤੇ Harmony in Relationships** ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲੋੜਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਅਤੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, Body ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਭੌਤਿਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਭੋਜਨ, ਪਾਣੀ, ਕੱਪੜੇ, ਘਰ, ਆਰਾਮ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਹੋਰ Physical Facilities ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। Body ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਸੀਮਿਤ ਅਤੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

Sukh ਦਾ ਅਰਥ Self ('I') ਵਿੱਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਅਤੇ Harmony ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਹੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਸਹੀ ਸੰਬੰਧ Sukh ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।

Suvidha ਦਾ ਅਰਥ Body ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਲਬਧ **Physical Facilities** ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਭੋਜਨ, ਕੱਪੜੇ, ਘਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਧਨ।

ਇਸ ਲਈ **Sukh 'I' ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਜਦਕਿ Suvidha Body ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।** ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਸਮਝਣਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਸੰਤੁਲਨ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

8. Body ਨੂੰ 'I' ਦਾ Instrument ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? 'I' ਨੂੰ Doer, Seer ਅਤੇ Enjoyer ਵਜੋਂ ਸਮਝਾਓ।

Body ਨੂੰ 'I' ਦਾ **Instrument (ਸਾਧਨ)** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 'I' ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ Body ਰਾਹੀਂ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। Body ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। 'I' ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ Body ਉਸ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

'I' ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ—**Doer, Seer ਅਤੇ Enjoyer**।

1. Doer (ਕਰਤਾ): 'I' ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ Body ਉਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ 'I' ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ Body ਰਾਹੀਂ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2. Seer (ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ): 'I' ਦੇਖਣ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਚੇਤਨ ਇਕਾਈ ਹੈ। Body ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇਖਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹਨ, ਪਰ ਦੇਖੀ ਗਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ 'I' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

3. Enjoyer (ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਵਾਲਾ): 'I' ਹੀ ਸੁਖ, ਦੁੱਖ, ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। Body ਭੌਤਿਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਲਈ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ Body 'I' ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ, ਦੇਖਣ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦਾ **Instrument** ਹੈ।

9. Sanyam ਅਤੇ Swasthya ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਮਝਾਓ।

Sanyam (ਸੰਯਮ) ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਤੇ ਆਪਣੇ Body ਦੇ ਸਹੀ ਨਿਯਮਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਅਸਲ ਭੌਤਿਕ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ Body ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। Sanyam ਦਾ ਮਤਲਬ ਬੇਲੋੜੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਹੈ।

Swasthya (ਸਿਹਤ) ਦਾ ਅਰਥ Body ਦੀ ਸਹੀ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਪੂਰਤੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਜਦੋਂ Body ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ 'I' Body ਦੀ ਸਹੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ Swasthya ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

Sanyam ਅਤੇ Swasthya ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। **Sanyam 'I' ਅਤੇ Body ਦੇ ਸਹੀ ਤਾਲਮੇਲ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ Swasthya Body ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।**

ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਹੈ। ਸਹੀ ਭੋਜਨ, ਸਫ਼ਾਈ, ਸਰੀਰਕ ਸਰਗਰਮੀ, ਉਚਿਤ ਆਰਾਮ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਸਮਝ Swasthya ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। Sanyam ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਅਤਿ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਜੀਵਨ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ Sanyam ਅਤੇ Swasthya **Harmony in Myself** ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

10. ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ Human Interaction ਦੀ Basic Unit ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ Harmony ਨੂੰ ਸਮਝਾਓ।

ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ **Human Interaction ਦੀ Basic Unit** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਬੰਧ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਾ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਨਮਾਨ, ਪਿਆਰ, ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵਰਗੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਉਹ ਮੁੱਢਲੀ ਇਕਾਈ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਣਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ **Harmony (ਤਾਲਮੇਲ)** ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਹੀ ਸਮਝ, **Vishwas (ਵਿਸ਼ਵਾਸ)**, **Samman (ਸਨਮਾਨ)**, **ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ** ਦਾ ਹੋਣਾ। ਜਦੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ Harmony ਬਣਦੀ ਹੈ।

Harmony ਲਈ ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਹੀ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ, ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਗਲਤਫ਼ਹਿਮੀਆਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵਧਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ Harmony ਵਾਲਾ ਪਰਿਵਾਰ **ਸਿਹਤਮੰਦ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਆਪਸੀ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ Harmony** ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਬਣਦਾ ਹੈ।

11. Vishwas ਅਤੇ Samman ਨੂੰ Human-Human Relationship ਦੇ Foundational Values ਵਜੋਂ ਸਮਝਾਓ।

Vishwas (ਵਿਸ਼ਵਾਸ) ਅਤੇ **Samman (ਸਨਮਾਨ)** ਮਨੁੱਖੀ-ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਦੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮੁੱਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰਤਾ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

Vishwas ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ **Intention (ਨਿਯਤ)** ਬਾਰੇ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਣਾ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਭਲਾਈ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ, ਡਰ ਅਤੇ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਸਾਂਝੇ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

Samman ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸਹੀ ਮੁੱਲ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ। ਸਨਮਾਨ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਦੌਲਤ, ਅਹੁਦੇ, ਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸਨਮਾਨ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

Vishwas ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ **ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਭਰੋਸਾ** ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ Samman **ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ** ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦੋਵੇਂ ਮੁੱਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ **Harmony ਅਤੇ Ubhay-Tripi** ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

12. Intention ਅਤੇ Competence ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਮਝਾਓ। ਲੋਕ ਅਕਸਰ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਨ?

Intention (ਨਿਯਤ) ਅਤੇ **Competence (ਯੋਗਤਾ)** ਦੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਹਨ। Intention ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼, ਜਦਕਿ Competence ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਉਸ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ।

ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਇੱਕ ਪਿਤਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਭਲਾਈ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ **Intention** ਹੈ। ਪਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚੇ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਜਾਂ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ **Competence** ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਚੰਗੀ Intention ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ Competence ਦੀ ਕਮੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਲੋਕ ਅਕਸਰ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਇਸ ਲਈ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ **ਨਤੀਜੇ ਜਾਂ ਵਿਹਾਰ** ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਨਿਯਤ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਗਲਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਈ ਵਾਰ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਨਿਯਤ ਹੀ ਖਰਾਬ ਸੀ।

Value Education ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ **Intention ਅਤੇ Competence ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।** ਕਿਸੇ ਦੀ Competence ਦੀ ਕਮੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ Intention ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਸਮਝ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਘਟਦਾ ਹੈ ਅਤੇ Trust ਵਧਦਾ ਹੈ।

13. ਸਮਾਜ ਦੇ Comprehensive Human Goals—Samadhan, Samridhi, Abhay ਅਤੇ Sah-astitva—ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

Value Education ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਦੇ **Comprehensive Human Goals** ਚਾਰ ਹਨ—**Samadhan, Samridhi, Abhay ਅਤੇ Sah-astitva**। ਇਹ ਲਕਸ਼ ਇੱਕ Harmonious ਅਤੇ Universal Human Order ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।

1. Samadhan (ਸਮਾਧਾਨ): ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ। ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਸਹੀ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਟਕਰਾਅ ਅਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

2. Samridhi (ਸਮਿੱਧੀ): Samridhi ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ **Physical Facilities** ਦੀ ਉਚਿਤ ਉਪਲਬਧਤਾ ਹੋਣਾ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬੇਅੰਤ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਪੂਰਤੀ ਹੈ।

3. Abhay (ਅਭੈ): Abhay ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ **ਡਰ-ਰਹਿਤਤਾ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ**। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ Trust ਅਤੇ Respect ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਹਨ।

4. Sah-astitva (ਸਹਿ-ਅਸਤਿਤਵ): ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਸਮੇਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਆਪਸੀ Harmony ਅਤੇ Mutual Fulfillment ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ।

ਇਹ ਚਾਰੇ ਲਕਸ਼ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। **Samadhan, Samridhi, Abhay ਅਤੇ Sah-astitva** ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇੱਕ **ਸਮਰਸ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਸਥਾ** ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

14. ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਚਾਰ Orders ਵਿਚਕਾਰ Interconnectedness ਅਤੇ Mutual Fulfillment ਨੂੰ ਸਮਝਾਓ।

Value Education ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ **ਚਾਰ Orders** ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—**Material Order, Plant/Bio Order, Animal Order ਅਤੇ Human Order**। ਇਹ ਚਾਰੇ Orders ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਆਪਸੀ ਜੁੜਾਅ ਨੂੰ **Interconnectedness** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

Material Order ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ, ਪਾਣੀ, ਹਵਾ, ਧਾਤਾਂ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਪੌਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੌਤਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਪੋਸ਼ਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ **Plant/Bio Order** Material Order 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੌਦੇ ਹਵਾ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਿਤ ਕਰਨ, ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਰੋਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

Animal Order ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਪੌਦਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਵੀ Material, Plant ਅਤੇ Animal Orders ਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨਾ ਕਰੇ।

Mutual Fulfillment ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ Orders ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ **Recyclability** ਅਤੇ **Self-Regulation** ਵਰਗੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਇਸ ਆਪਸੀ ਪੂਰਤੀ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਲਈ ਚਾਰਾਂ Orders ਦੀ Interconnectedness ਅਤੇ Mutual Fulfillment ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ **Harmony in Nature** ਅਤੇ **Co-existence** ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

15. Professional Ethics ਵਿੱਚ Competence ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? Humanistic ਅਤੇ Eco-friendly Production Systems ਦੀ ਲੋੜ ਸਮਝਾਓ।

Professional Ethics ਵਿੱਚ Competence ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਹੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਕਰ ਸਕੇ। ਕੇਵਲ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਉਪਯੋਗ **ਮਨੁੱਖੀ ਭਲਾਈ, ਸਮਾਜਕ Harmony ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ** ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

Professional Ethics ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ Competence ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ **universal human order** ਨੂੰ **ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ professional competence ਦੀ ਵਰਤੋਂ** ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਲੋਕ-ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ-ਮਿੱਤਰ production systems ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇ।

Humanistic Production Systems ਉਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅਸਲ ਲੋੜਾਂ, ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ Harmony ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ **Eco-friendly Production Systems** ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ, ਘੱਟ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ, recyclability ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ Harmony ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

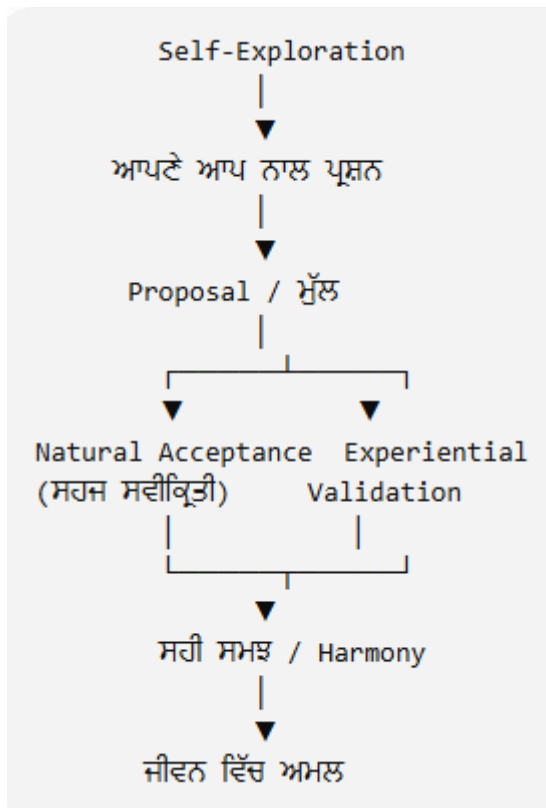
ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕੇਵਲ ਵੱਧ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਵੱਧ ਖਪਤ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ Professional Competence ਨੂੰ **ਮਨੁੱਖੀ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ecological responsibility** ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

SECTION-C:

1. Self-Exploration ਕੀ ਹੈ? Suitable Diagram ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ Self-Exploration ਦੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਮਝਾਓ। Natural Acceptance ਅਤੇ Experiential Validation ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਦੱਸੋ।

Self-Exploration (ਆਤਮ-ਅਨੁਸੰਧਾਨ) ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਇੱਛਾਵਾਂ, ਉਮੀਦਾਂ, ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਜਾਂਚਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੀ ਸਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ Harmony ਅਤੇ Happiness ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਕਿਵੇਂ ਜੀ ਸਕਦਾ ਹੈ।

Self-Exploration ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ Diagram ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

Natural Acceptance ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿਸੇ ਮੁੱਲ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਦਬਾਅ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਸਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਵਾਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

Experiential Validation ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਮਝ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਪਰਖਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ Self-Exploration ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ **Right Understanding, Self-Confidence ਅਤੇ Harmony** ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ।

2. Basic Human Aspirations ਕੀ ਹਨ? Continuous Happiness ਅਤੇ Prosperity ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਾਓ ਅਤੇ ਦੱਸੋ ਕਿ Right Understanding, Relationship ਅਤੇ Physical Facilities ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਸਹਾਇਕ ਹਨ।

Value Education ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁੱਖ **Basic Human Aspirations** ਹਨ—**Continuous Happiness (ਨਿਰੰਤਰ ਖੁਸ਼ੀ)** ਅਤੇ **Prosperity (ਸਮ੍ਰਿੱਧੀ)**। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵਨ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਲੋੜਾਂ ਵੀ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣ।

Continuous Happiness ਦਾ ਅਰਥ Self ('I') ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਅਤੇ Harmony ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਜਾਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ **Right Understanding ਅਤੇ Relationships ਵਿੱਚ Harmony** ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।

Prosperity ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ Physical Facilities ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਿ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਆਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਲੋੜਾਂ ਹਨ:

- 1. Right Understanding:** ਆਪਣੇ ਆਪ, ਦੂਜਿਆਂ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਸਮਝ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- 2. Relationship:** ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ Vishwas, Samman, Nyaya ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਰਾਹੀਂ Harmony ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- 3. Physical Facilities:** Body ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਭੋਜਨ, ਕੱਪੜੇ, ਘਰ ਆਦਿ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਤਰਜੀਹ **Right Understanding → Relationship → Physical Facilities** ਹੈ। ਇਸ ਸੰਤੁਲਨ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ Continuous Happiness ਅਤੇ Prosperity ਵੱਲ ਵਧ ਸਕਦਾ ਹੈ।

3. ਮੌਜੂਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ Happiness ਅਤੇ Prosperity ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ Critical Appraisal ਕਰੋ। Pre-conditioned desires ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਮੌਜੂਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ **Happiness ਅਤੇ Prosperity** ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਭੌਤਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਪੈਸੇ, ਅਹੁਦੇ, ਖਪਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਨ ਅਤੇ Physical Facilities ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲੇਗੀ। ਪਰ Value Education ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇਹ Happiness ਅਤੇ Prosperity ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿੱਚ **Happiness Self ('I')** ਵਿੱਚ Harmony ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਜਦਕਿ Physical Facilities Body ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। Physical Facilities ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ Continuous Happiness ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀਆਂ।

Pre-conditioned desires ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਉਹ ਇੱਛਾਵਾਂ ਜੋ ਸਮਾਜ, ਪਰਿਵਾਰ, ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ, ਤੁਲਨਾ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਨਾਂ Self-Exploration ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਚੱਲਦਾ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ—**ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ, ਲਗਾਤਾਰ ਤੁਲਨਾ, ਲਾਲਚ, ਤਣਾਅ, ਮੁਕਾਬਲਾ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਟਕਰਾਅ**।

ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ, ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿਰਫ਼ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧਨ ਜਾਂ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨੂੰ Happiness ਮੰਨ ਲਵੇ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਵੀਂ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਲਗਾਤਾਰ ਦੌੜ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ **Self-Exploration, Right Understanding ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅਸਲ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ** ਰਾਹੀਂ Happiness ਅਤੇ Prosperity ਦੀ ਸਹੀ ਸਮਝ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

4. ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ 'I' ਅਤੇ Body ਦੇ Co-existence ਵਜੋਂ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਓ। 'I' ਅਤੇ Body ਦੀਆਂ Needs, Activities ਅਤੇ Functions ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦੱਸੋ।

Value Education ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ **Sentient 'I' (Self)** ਅਤੇ **Material Body** ਦੇ Co-existence ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। 'I' ਇੱਕ ਚੇਤਨ ਇਕਾਈ ਹੈ, ਜਦਕਿ Body ਇੱਕ ਭੌਤਿਕ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

'I' ਦੀਆਂ Needs: 'I' ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਲੋੜਾਂ **Happiness, Satisfaction, Right Understanding ਅਤੇ Harmony in Relationships** ਹਨ। ਇਹ ਲੋੜਾਂ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅੰਦਰੂਨੀ Harmony ਨਾਲ ਹੈ।

Body ਦੀਆਂ Needs: Body ਨੂੰ ਭੋਜਨ, ਪਾਣੀ, ਕੱਪੜੇ, ਰਹਿਣ ਲਈ ਥਾਂ, ਸਿਹਤ, ਆਰਾਮ ਅਤੇ ਹੋਰ Physical Facilities ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਸੀਮਿਤ ਲੋੜਾਂ ਹਨ।

'I' ਦੀਆਂ Activities: 'I' ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ **Desire (ਇੱਛਾ), Thought (ਵਿਚਾਰ) ਅਤੇ Expectation (ਉਮੀਦ)** ਵਰਗੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। 'I' ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ, ਸਮਝਦਾ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ।

Body ਦੀਆਂ Activities/Functions: Body ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਖਾਣਾ, ਸਾਹ ਲੈਣਾ, ਤੁਰਨਾ, ਦੇਖਣਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਨਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'I' ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਜਾਣਨ-ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਇਕਾਈ ਹੈ, ਜਦਕਿ Body ਭੌਤਿਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। Body ਨੂੰ 'I' ਦਾ Instrument ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ **Harmony in Myself** ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

5. Self ('I') ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ Characteristics ਅਤੇ Activities ਨੂੰ ਸਮਝਾਓ। 'I' ਵਿੱਚ Harmony ਕਿਵੇਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ?

Self ('I') ਇੱਕ Sentient ਜਾਂ ਚੇਤਨ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਇਹ Body ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੋਚਣ, ਸਮਝਣ, ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। 'I' ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

'I' ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ Activities ਵਿੱਚ **Desire, Thought ਅਤੇ Expectation** ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

- **Desire:** ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ।
- **Thought:** ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਲਪਾਂ 'ਤੇ ਸੋਚਣਾ।
- **Expectation:** ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਨਤੀਜੇ ਦੀ ਉਮੀਦ ਰੱਖਣਾ।

'I' ਨੂੰ **Doer, Seer ਅਤੇ Enjoyer** ਵਜੋਂ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'I' ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, Body ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦਾ ਹੈ, ਦੇਖੀ ਗਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਖ ਜਾਂ ਦੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ।

'I' ਵਿੱਚ **Harmony** ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ Self-Exploration ਅਤੇ Right Understanding ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅਸਲ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਮੀਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜਾਂਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ Natural Acceptance ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਮੀਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਤਾਲਮੇਲ ਬਣਾਉਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਜਦੋਂ 'I' ਵਿੱਚ **ਸਹੀ ਸਮਝ, ਸਹੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਸਹੀ ਉਮੀਦ** ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਟਕਰਾਅ ਘਟਦਾ ਹੈ ਅਤੇ Harmony ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

6. Sanyam ਅਤੇ Swasthya ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਓ। Physical Facilities ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ Body ਦੀ ਸਹੀ Utilization ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

Sanyam (ਸੰਯਮ) ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'I' ਦੁਆਰਾ Body ਨਾਲ ਸਹੀ ਤਾਲਮੇਲ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ Body ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਮਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਅਸਲ ਭੌਤਿਕ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੇਲੋੜੀ Physical Facilities ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਦੌੜਦਾ।

Swasthya (ਸਿਹਤ) ਦਾ ਅਰਥ Body ਦੀ ਸਹੀ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਪੂਰਤੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਜਦੋਂ Body ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ 'I' ਉਸ ਦੀ ਸਹੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ Swasthya ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ **Physical Facilities** ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ Body ਦੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਭੋਜਨ, ਪਾਣੀ, ਕੱਪੜੇ, ਘਰ, ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਧਨ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਪਰ Physical Facilities ਦਾ ਉਦੇਸ਼ Body ਦੀਆਂ ਅਸਲ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨਾ ਹੈ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ Continuous Happiness ਦਾ ਇਕੱਲਾ ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

Body ਦੀ ਸਹੀ Utilization ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ Body ਨੂੰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 'I' ਦੇ ਸਹੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਰਨਾ। ਸੰਤੁਲਿਤ ਭੋਜਨ, ਸਫ਼ਾਈ, ਉਚਿਤ ਆਰਾਮ, ਸਰੀਰਕ ਸਰਗਰਮੀ ਅਤੇ ਸਹੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ Sanyam '1' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਹੀ ਨਿਯਮਨ ਹੈ ਅਤੇ Swasthya Body ਦੀ ਸਹੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਤਾਲਮੇਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ Harmony ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

7. ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ Human Interaction ਦੀ Basic Unit ਵਜੋਂ ਸਮਝਾਓ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ Harmony ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ Vishwas, Samman ਅਤੇ ਹੋਰ Values ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਮਝਾਓ।

ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ Human Interaction ਦੀ Basic Unit ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਬੱਚੇ, ਭੈਣ-ਭਰਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਪੂਰੇ ਸਮਾਜ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ Harmony ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਹੀ ਸਮਝ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਨਮਾਨ, ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਹੋਣਾ। ਇਸ ਲਈ Vishwas (ਵਿਸ਼ਵਾਸ) ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ Intention ਨੂੰ ਸਹੀ ਮੰਨਣਾ ਅਤੇ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਣਾ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਭਲਾਈ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

Samman (ਸਨਮਾਨ) ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸਹੀ ਮੁੱਲ ਦੇਣਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ Affection, Care, Guidance, Reverence, Glory, Gratitude ਅਤੇ Love ਵਰਗੇ ਮੁੱਲ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ Harmony ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, Intention ਅਤੇ Competence ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗਲਤਫਿਹਿਮੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ Harmony ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ Harmonious Family ਹੀ Harmonious Society ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਬਣਦੀ ਹੈ।

8. Vishwas ਅਤੇ Samman ਨੂੰ Human-Human Relationship ਦੇ Foundational Values ਵਜੋਂ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਓ। Intention ਅਤੇ Competence ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ Suitable Examples ਨਾਲ ਦੱਸੋ।

Vishwas (ਵਿਸ਼ਵਾਸ) ਅਤੇ Samman (ਸਨਮਾਨ) Human-Human Relationship ਦੇ Foundational Values ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਸਨਮਾਨ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

Vishwas ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦੂਜੇ ਦੀ Intention ਬਾਰੇ ਇਹ ਯਕੀਨ ਰੱਖਣਾ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

Samman ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਹੀ ਮੁੱਲ ਦੇਣਾ। ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਅਹੁਦੇ, ਪੈਸੇ, ਜਾਤ, ਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਮਾਪਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

Intention ਅਤੇ Competence ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਅੰਤਰ ਹੈ। Intention ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ, ਜਦਕਿ Competence ਉਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਇੱਕ ਪਿਤਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਉਸ ਦੀ Intention ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਣਿਤ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ Competence ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ Intention ਗਲਤ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ Competence ਦੀ ਕਮੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਗਲਤ Intention ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਹ ਸਮਝ Vishwas ਅਤੇ Harmony ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

9. ਸਮਾਜ ਦੇ Comprehensive Human Goals—Samadhan, Samridhi, Abhay ਅਤੇ Sah-astitva—ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ Human Effort ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਮਝਾਓ।

Value Education ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ **Comprehensive Human Goals** ਚਾਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ—**Samadhan, Samridhi, Abhay ਅਤੇ Sah-astitva**। ਇਹ ਲਕਸ਼ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ Harmony ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।

Samadhan (ਸਮਾਧਾਨ) ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ। ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਟਕਰਾਅ ਅਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਘਟਦੀ ਹੈ।

Samridhi (ਸਮ੍ਰਿੱਧੀ) ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ Physical Facilities ਦੀ ਉਚਿਤ ਉਪਲਬਧਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਿ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਧਨ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

Abhay (ਅਭੈ) ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਡਰ-ਰਹਿਤਤਾ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ Vishwas ਅਤੇ Samman ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

Sah-astitva (ਸਹਿ-ਅਸਤਿਤਵ) ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਸਮੇਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਆਪਸੀ Harmony ਅਤੇ Mutual Fulfillment ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਕਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ **Human Effort** ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ Self-Exploration ਰਾਹੀਂ Right Understanding ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ Trust, Respect ਅਤੇ ਹੋਰ Values ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਿਆਂਪੂਰਨ ਵਿਵਸਥਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ-ਮਿੱਤਰ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵਿਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਕਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

10. Undivided Society (Akhand Samaj) ਅਤੇ Universal Order (Sarvabhaum Vyawastha) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਾਓ। ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ World Family ਤੱਕ Harmony ਕਿਵੇਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ?

Undivided Society (Akhand Samaj) ਦਾ ਅਰਥ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵੰਡ, ਭੇਦਭਾਵ, ਡਰ ਅਤੇ ਟਕਰਾਅ ਦੀ ਥਾਂ **ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਨਮਾਨ, ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸਹਿਯੋਗ** ਹੋਵੇ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

Universal Order (Sarvabhaum Vyawastha) ਦਾ ਅਰਥ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ Harmony ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ Co-existence ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵਨ-ਕ੍ਰਮ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ **ਪਰਿਵਾਰ** ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ Vishwas, Samman, Affection, Care ਅਤੇ Guidance ਵਰਗੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਨਾਲ Harmony ਬਣਦੀ ਹੈ। Harmonious Families ਮਿਲ ਕੇ Harmonious Society ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ **Samadhan, Samridhi, Abhay ਅਤੇ Sah-astitva** ਦੇ ਲਕਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਨਾਲ ਵਿਆਪਕ Harmony ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅੱਗੇ ਇਹੀ ਸਮਝ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਾਂ, ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਤੱਕ ਫੈਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ **Family → Society → Nation → World Family** ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ Harmony ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

World Family ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪੂਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ **Akhand Samaj ਅਤੇ Sarvabhaum Vyawastha** ਵੱਲ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਦਮ ਹੈ।

11. ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਚਾਰ Orders ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਓ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ Interconnectedness, Mutual Fulfillment, Recyclability ਅਤੇ Self-Regulation ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

Value Education ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਾਰ Orders ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—**Material Order, Plant/Bio Order, Animal Order ਅਤੇ Human Order**। ਇਹ ਸਾਰੇ Orders ਵੱਖਰੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ Harmony ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

1. Material Order: ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ, ਪਾਣੀ, ਹਵਾ, ਧਾਤਾਂ ਆਦਿ ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹ ਪੌਦਿਆਂ, ਜਾਨਵਰਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2. Plant/Bio Order: ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੌਦੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਇਕਾਈਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਪੌਦੇ ਮਿੱਟੀ, ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਹਵਾ ਤੋਂ ਪੋਸ਼ਣ ਲੈ ਕੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

3. Animal Order: ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਾਨਵਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਜਾਨਵਰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਪੌਦਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

4. Human Order: ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਸਮਝ ਅਤੇ ਚੋਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ Harmony ਵਿੱਚ ਰਹੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ Orders ਦੀ **Interconnectedness** ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ Orders ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। **Mutual Fulfillment** ਵਿੱਚ ਇੱਕ Order ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

Recyclability ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਮੁੜ-ਚੱਕਰ, ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਪੋਸ਼ਕ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਚੱਕਰ। **Self-Regulation** ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਿਆ ਰਹਿਣਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ Orders ਦੀ ਆਪਸੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਅਤੇ ਪੂਰਤੀ ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ **Harmony ਅਤੇ Co-existence** ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

12. Co-existence (Sah-astitva) ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? Existence ਨੂੰ Space ਵਿੱਚ mutually interacting units ਦੇ Co-existence ਵਜੋਂ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਓ।

Co-existence (Sah-astitva) ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਇਕੱਠੇ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ Harmony ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ। Value Education ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ **Existence ਨੂੰ Space ਵਿੱਚ mutually interacting units ਦੇ Co-existence** ਵਜੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਇਕਾਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਕਾਈਆਂ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ Space ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ interaction ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇੱਥੇ **Units** ਤੋਂ ਭਾਵ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੌਜੂਦ ਇਕਾਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ Material, Plants, Animals ਅਤੇ Human beings। ਇਹ ਇਕਾਈਆਂ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਘੇਰਨ ਵਾਲਾ **Space** ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਹੈ।

Co-existence ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਿਰਫ਼ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ **Mutual Interaction ਅਤੇ Mutual Fulfillment** ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਤੋਂ ਪਾਣੀ, ਹਵਾ, ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਰੋਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਪਹੁੰਚਾਏ।

ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸਮਝ ਕੇ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰੇ, ਤਾਂ Co-existence ਵਿੱਚ ਅਸੰਤੁਲਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ Existence ਨੂੰ Co-existence ਵਜੋਂ ਸਮਝਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ **Holistic Understanding, Ecological Responsibility ਅਤੇ Harmony** ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ **Sah-astitva** ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ Space ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

13. Nature ਵਿੱਚ Harmony ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਾਓ। ਚਾਰ Orders ਵਿਚਕਾਰ Mutual Fulfillment ਅਤੇ Holistic Perception of Harmony ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੱਸੋ।

Nature ਵਿੱਚ Harmony ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਕਾਈਆਂ ਅਤੇ Orders ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਤੁਲਨ, ਆਪਸੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਅਤੇ Mutual Fulfillment ਦਾ ਹੋਣਾ। ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ Material, Plant/Bio, Animal ਅਤੇ Human—ਚਾਰੇ Orders ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਇੱਕ Order ਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਦੂਜੇ Orders ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

Mutual Fulfillment ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਦੇ Orders ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ, ਪੌਦੇ Material Order ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਖਣਿਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਾਨਵਰ ਪੌਦਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ Orders ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ Physical Facilities ਲਈ ਸਰੋਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

Holistic Perception of Harmony ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਤੇ ਅਲੱਗ ਇਕਾਈਆਂ ਵਜੋਂ ਦੇਖਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਵਿਵਸਥਾ ਵਜੋਂ ਸਮਝਣਾ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਅਤਿਅਧਿਕ ਵਰਤੋਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪੂਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸਮਝ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਸਹੀ ਉਤਪਾਦਨ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਖਪਤ, ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ eco-friendly practices ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਚਾਰਾਂ Orders ਦੀ Mutual Fulfillment ਅਤੇ Holistic Harmony ਦੀ ਸਮਝ **Sah-astitva, ecological balance** ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

14. Professional Ethics ਕੀ ਹੈ? ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ Professional Ethics ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੀ Critical Examination ਕਰੋ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ Ethical Conduct ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਮਝਾਓ।

Professional Ethics (ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਨੈਤਿਕਤਾ) ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਮੁੱਲ, ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਆਚਰਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਕੰਮ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਲਾਈ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। Value Education ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ Professional Ethics ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਯੋਗਤਾ ਵਧਾਉਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਭਲਾਈ ਤਥਾ Universal Human Order ਲਈ ਵਰਤਣਾ ਹੈ।

ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ Professional Ethics ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕਈ ਮੁੱਦੇ ਹਨ। **ਲਾਭ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਭਲਾਈ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਰੱਖਣਾ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਧੋਖਾਧੜੀ, ਗਲਤ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਗੁਣਵੱਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਅਣਦੇਖੀ ਅਤੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਅਤਿਅਧਿਕ ਵਰਤੋਂ** ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਤਕਨੀਕੀ Competence ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਨਿੱਜੀ ਲਾਭ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ 'ਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।

Ethical Conduct ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ Trust, Responsibility ਅਤੇ Quality ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ Ethical Professional ਆਪਣੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ Competence ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਟਿਕਾਊ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ Professional Ethics ਦਾ ਅਸਲ ਉਦੇਸ਼ **Right Understanding, Human Welfare, Social Harmony ਅਤੇ Eco-friendly Development** ਨੂੰ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਕੰਮ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਹੈ।

15. Humanistic ਅਤੇ Eco-friendly Production Systems, Technologies ਅਤੇ Management Models ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਮਝਾਓ। ਇਹ Universal Human Order ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ?

Humanistic Production Systems ਉਹ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅਸਲ ਲੋੜਾਂ, ਭਲਾਈ, ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ Harmony ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਤਪਾਦਨ ਜਾਂ ਲਾਭ ਕਮਾਉਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜਾਇਜ਼ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।

Eco-friendly Production Systems ਉਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣਕ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ, ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ, **Recyclability, renewable resources ਅਤੇ waste reduction** ਵਰਗੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਜਿਹੀਆਂ **Technologies** ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ, ਸਰੋਤ-ਕੁਸ਼ਲ, ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ-ਮਿੱਤਰ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ **Management Models** ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ, ਨਿਆਂ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ, ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ:

- ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਭਲਾਈ 'ਤੇ ਧਿਆਨ।
- ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵਰਤੋਂ।
- ਵਾਤਾਵਰਣਕ ਸੰਤੁਲਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ।
- ਘੱਟ Waste ਅਤੇ ਵੱਧ Recyclability।
- ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚਕਾਰ Mutual Fulfillment।
- ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ Management।

ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ **Universal Human Order (Sarvabhaum Vyawastha)** ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ **Samadhan, Samridhi, Abhay ਅਤੇ Sah-astitva** ਵਰਗੇ Comprehensive Human Goals ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਚਿਤ ਆਧਾਰ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ Humanistic ਅਤੇ Eco-friendly Technologies, Production Systems ਅਤੇ Management Models **ਮਨੁੱਖ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚਕਾਰ Harmony ਅਤੇ Co-existence** ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

SECTION-A

UNIT-I

1. ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੁਰਾਤੱਤਵਿਕ ਸਰੋਤਾਂ (Archaeological Sources) ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

ਪੁਰਾਤੱਤਵਿਕ ਸਰੋਤ ਉਹ ਭੌਤਿਕ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ ਜੋ ਖੁਦਾਈ ਅਤੇ ਖੋਜ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ **ਸਿੱਕੇ, ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਇਮਾਰਤਾਂ, ਮੂਰਤੀਆਂ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ, ਹਥਿਆਰ, ਔਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼** ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤੱਤਵਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ।

2. ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਰੋਤਾਂ (Literary Sources) ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

ਸਾਹਿਤਕ ਸਰੋਤ ਉਹ ਲਿਖਤੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ **ਵੇਦ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਭਾਰਤ, ਪੁਰਾਣ, ਬੌਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ** ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹ ਸਰੋਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।

3. Foreign Accounts ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ?

Foreign Accounts ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਯਾਤਰੀਆਂ, ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂ ਭਾਰਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਯੂਨਾਨੀ, ਰੋਮਨ ਅਤੇ ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ **ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਸਮਾਜ, ਧਰਮ, ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ** ਬਾਰੇ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੇਸੀ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤੱਤਵਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਹਾਇਕ ਹਨ।

4. ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ Town Planning ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।

ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ **Town Planning** ਬਹੁਤ ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਹ ਸਨ:

1. **ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਸੜਕਾਂ:** ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਕੋਣ 'ਤੇ ਕੱਟਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ।
2. **ਨਿਕਾਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧ:** ਘਰਾਂ ਅਤੇ ਸੜਕਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਢੱਕਿਆ ਹੋਇਆ **Drainage System** ਸੀ।

ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

5. ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਕੋਈ ਦੋ ਕਾਰਨ ਦੱਸੋ।

ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਭਾਵਿਤ ਕਾਰਨ ਹਨ:

1. **ਵਾਤਾਵਰਣਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ:** ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ, ਹੜ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਜਲਵਾਯੂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
2. **ਆਰਥਿਕ ਗਿਰਾਵਟ:** ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੇਂਦਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਏ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਲਈ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪਤਨ ਇੱਕੋ ਕਾਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਈ ਕਾਰਕਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

6. ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।

ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਸਮਾਜ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਕਬੀਲਾਈ ਸੰਗਠਨ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਨ:

1. **ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ:** ਪਰਿਵਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਇਕਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ।
2. **ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ:** ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲਦੇ ਸਨ।

7. Later Vedic Period ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੋ।

Later Vedic Period ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ। ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਹ ਸਨ:

1. **ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ:** ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਧਾਰ ਬਣ ਗਈ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਧਿਆ।
2. **ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ:** ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰੀਗਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਦੇ ਨਾਲ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧ ਗਈ।

8. ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਦੱਸੋ।

ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਯੱਗਾਂ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸੀ। ਇੰਦਰ, ਅਗਨੀ, ਵਰੁਣ ਆਦਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਯੱਗ ਵਧੇਰੇ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਵਿਸਥਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਧੀ ਅਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਕਾਲਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਸੀ।

UNIT-II

9. ਜੈਨ ਧਰਮ (Jainism) ਦੇ ਉਭਾਰ ਦੇ ਕੋਈ ਦੋ ਕਾਰਨ ਲਿਖੋ।

ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਦੋ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹਨ:

1. **ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ:** ਉੱਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਯੱਗਾਂ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਦੇ ਵਧਣ ਕਾਰਨ ਲੋਕ ਸਧਾਰਣ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਰਗ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।
2. **ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ:** ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੇ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ, ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਆਚਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

10. ਬੁੱਧ ਧਰਮ (Buddhism) ਦੇ ਉਭਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਕੀ ਸਨ?

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਉਭਾਰ ਪਿੱਛੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦੋਵੇਂ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵਧ ਰਹੇ **ਕਰਮਕਾਂਡ, ਮਹਿੰਗੇ ਯੱਗ ਅਤੇ ਜਾਤੀ-ਆਧਾਰਿਤ ਅਸਮਾਨਤਾ** ਤੋਂ ਕਈ ਲੋਕ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਨ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਧਾਰਣ ਅਤੇ ਸਮਝਣਯੋਗ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਰਗ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੇ **ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ, ਅਹਿੰਸਾ, ਮੱਧਮ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ** 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸੌਖੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਸਮਰਥਨ ਮਿਲਿਆ।

11. ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਦੋ ਮੁੱਖ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਲਿਖੋ।

ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਇਹ ਹਨ:

1. **ਅਹਿੰਸਾ (Ahimsa)**: ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸਰੀਰ, ਬਚਨ ਜਾਂ ਮਨ ਰਾਹੀਂ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
2. **ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ (Aparigraha)**: ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਨਾ ਕਰਨਾ।

ਜੈਨ ਧਰਮ ਸੱਚਾਈ, ਸੰਜਮ, ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

12. ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਦੋ ਮੁੱਖ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦੱਸੋ।

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਇਹ ਹਨ:

1. **ਚਾਰ ਆਰਿਆ ਸੱਚ (Four Noble Truths)**: ਬੁੱਧ ਨੇ ਦੁੱਖ, ਦੁੱਖ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਦੁੱਖ ਦੇ ਨਿਵਾਰਣ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ।
2. **ਅਸ਼ਟਾਂਗਿਕ ਮਾਰਗ (Eightfold Path)**: ਸਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਸਹੀ ਵਿਚਾਰ, ਸਹੀ ਬਚਨ, ਸਹੀ ਕਰਮ, ਸਹੀ ਜੀਵਿਕਾ, ਸਹੀ ਯਤਨ, ਸਹੀ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਸਹੀ ਸਮਾਧੀ ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

13. ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ (Mauryan Empire) ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।

ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ **ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸੂਚੱਜਾ** ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਹ ਸਨ:

1. **ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ**: ਸਮਰਾਟ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੈਸਲੇ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।
2. **ਸੂਬਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ**: ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੌਰਿਆ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਫੌਜ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਸੀ।

14. ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ (Ashokan Inscriptions) ਕੀ ਹਨ?

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਉਹ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ ਜੋ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਪੱਥਰਾਂ, ਚੱਟਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਤੰਭਾਂ 'ਤੇ ਖੁਦਵਾਈਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀਆਂ **ਨੀਤੀਆਂ, Dhamma, ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ** ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਰਾਜ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ Dhamma ਬਾਰੇ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

15. ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ Dhamma ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ Dhamma ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ **ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਚਰਨ ਦੀ ਸੰਹਿਤਾ** ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸਤਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। Dhamma ਵਿੱਚ **ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ, ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ, ਜੀਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦਇਆ, ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ** ਵਰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ।

16. ਕੁਸ਼ਾਨ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਨਿਸ਼ਕ (Kanishka) ਦਾ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ?

ਕਨਿਸ਼ਕ ਕੁਸ਼ਾਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ **ਬੁੱਧ ਧਰਮ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ Mahayana Buddhism**, ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ। ਕਨਿਸ਼ਕ ਦੇ ਸਮੇਂ **Gandhara Art** ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।

17. Mahayana Buddhism ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

Mahayana Buddhism ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਾਖਾ ਸੀ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ **Bodhisattva** ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। Bodhisattva ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹੋਰ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। Mahayana Buddhism ਨੇ ਬੁੱਧ ਦੀ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਕਨਿਸ਼ਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਮਿਲਿਆ।

18. Gandhara Art ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।

Gandhara Art ਕੁਸ਼ਾਨ ਕਾਲ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਲਾ ਸ਼ੈਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ:

1. **ਯੂਨਾਨੀ-ਰੋਮਨ ਪ੍ਰਭਾਵ:** ਇਸ ਕਲਾ ਵਿੱਚ Greek ਅਤੇ Roman ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
2. **ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ:** ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ।

ਇਸ ਕਰਕੇ Gandhara Art ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਲਾ-ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਦਾਹਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

UNIT-III

19. ਸਤਵਾਹਨ (Satavahanas) ਵੰਸ਼ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

ਸਤਵਾਹਨ ਵੰਸ਼ ਦੱਖਣੀ ਅਤੇ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਨੇ **ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ** ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਸਤਵਾਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਪਾਰ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ **ਅਮਰਾਵਤੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਤੂਪ** ਵਰਗੇ ਕਲਾਤਮਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਰੋਮਨ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਵਪਾਰਕ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਨ।

20. Sangam Age ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

Sangam Age ਤੋਂ ਭਾਵ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਮਿਲ ਖੇਤਰ ਦੇ ਉਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤਾਮਿਲ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਾਲ ਨਾਲ ਜੁੜੇ **Sangam Literature** ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ, ਯੁੱਧ, ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਚੇਰ, ਚੋਲ ਅਤੇ ਪਾਂਡਿਆ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਸਨ। Sangam ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਾਮਿਲ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਰੋਤ ਹੈ।

21. ਗੁਪਤ ਕਾਲ (Gupta Age) ਨੂੰ Golden Age ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?

ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ “**Golden Age**” ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਲਾ, ਸਾਹਿਤ, ਵਿਗਿਆਨ, ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਰੱਕੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ** ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਾਲਿਦਾਸ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੋਏ। ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਖਗੋਲ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਮੂਰਤੀਕਲਾ, Architecture ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਨੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ।

22. ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।

ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਰਾਜਤੰਤਰ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੋਵੇਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ:

1. **ਰਾਜੇ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ:** ਰਾਜਾ ਰਾਜ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੈਸਲੇ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।
2. **ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ:** ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

23. ਵਰਧਨ ਵੰਸ਼ (Vardhana Dynasty) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤੀ?

ਵਰਧਨ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪੁਸ਼ਯਭੂਤੀ (Pushyabhuti) ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ **Pushyabhuti Dynasty** ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਸਕ **ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ (Harshavardhana)** ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਹਰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ।

24. ਵਰਧਨ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ Patronage ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

ਵਰਧਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ **ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ** ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਿਆ। ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਿਖਾਈ। ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ। ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਅਤੇ ਸਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਰਧਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ **ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਸਹਿ-ਅਸਤਿਤਵ** ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ।

25. ਵਰਧਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ Literature ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

ਵਰਧਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ** ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤਕਾਰ **ਬਾਣਭੱਟ (Banabhatta)** ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ *Harshacharita* ਅਤੇ *Kadambari* ਵਰਗੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। *Harshacharita* ਵਿੱਚ ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਖੁਦ ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ *Nagananda*, *Ratnavali* ਅਤੇ *Priyadarshika* ਵਰਗੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜੋੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਧਨ ਕਾਲ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਿਹਾ।

UNIT-IV

26. ਚੋਲ (Cholas) ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।

ਚੋਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇੱਕ **ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਸੁਚੱਜਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ** ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ:

1. **ਸਥਾਨਕ ਸਵੈ-ਸ਼ਾਸਨ:** ਚੋਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪਿੰਡ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਜੋ ਸਥਾਨਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।
2. **ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਵੰਡ:** ਰਾਜ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੋਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

27. ਚੋਲ ਕਾਲ ਦੀ Architecture ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੋ।

ਚੋਲ ਕਾਲ ਦੀ **ਦ੍ਰਾਵਿੜ (Dravidian) Architecture** ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤੀ ਮੰਦਰ ਵਾਸਤੂਕਲਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ:

1. **ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੰਦਰ:** ਚੋਲਾਂ ਨੇ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮੰਦਰ ਬਣਵਾਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚੇ **ਵਿਮਾਨ (Vimana)** ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।
2. **ਮੂਰਤੀਕਲਾ ਅਤੇ ਨੱਕਾਸ਼ੀ:** ਮੰਦਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਅਤੇ ਸਤੰਭਾਂ 'ਤੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਨੱਕਾਸ਼ੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਬ੍ਰਿਹਦੀਸ਼ਵਰ ਮੰਦਰ, ਤੰਜਾਵੁਰ ਚੋਲ Architecture ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ।

28. ਰਾਜਪੂਤਾਂ (Rajputs) ਦੀ Polity ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।

ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ **ਰਾਜਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ** 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ:

1. **ਰਾਜਤੰਤਰ:** ਰਾਜਾ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸ਼ਾਸਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੈਸਲੇ ਕਰਦਾ ਸੀ।
2. **ਸਾਮੰਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ:** ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤ ਰਾਜੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸੈਨਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

29. Shaivism ਅਤੇ Vaishnavism ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

Shaivism (ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ) ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਉਹ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ **ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਿਵ** ਨੂੰ ਸਰਵੋੱਚ ਦੇਵਤਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

Vaishnavism (ਵੈਸ਼ਣਵ ਧਰਮ) ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਉਹ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ **ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ** ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਵਤਾਰਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਦੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੋਵਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ **ਧਰਮ, ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਮੰਦਰ Architecture** ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

30. Shankaracharya ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

ਆਦਿ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਿਆ (Shankaracharya) ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚਿੰਤਕ ਸਨ ਅਤੇ **ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ (Advaita Vedanta)** ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ **ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਪਰਮ ਸੱਚ** ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਿਮ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। **ਗਿਆਨ (ਜੁਵਾਨ)** ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਅਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ।

SECTION-B

UNIT-I

1. ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ Archaeological Sources, Literary Sources ਅਤੇ Foreign Accounts ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਰੋਤ ਹਨ—**Archaeological Sources, Literary Sources ਅਤੇ Foreign Accounts**। ਪੁਰਾਤੱਤਵਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਮਿਲੇ **ਸਿੱਕੇ, ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਮੂਰਤੀਆਂ, ਇਮਾਰਤਾਂ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ, ਔਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭੌਤਿਕ ਅਵਸ਼ੇਸ਼** ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

Literary Sources ਵਿੱਚ ਵੇਦ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਭਾਰਤ, ਪੁਰਾਣ, ਬੌਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਦੇ **ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ** ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

Foreign Accounts ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯਾਤਰੀਆਂ, ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੇ ਵੇਰਵੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਯੂਨਾਨੀ, ਰੋਮਨ ਅਤੇ ਚੀਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ **ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਸਮਾਜ, ਵਪਾਰ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ** ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਤਿੰਨਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ Town Planning ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖੋ।

ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ **Town Planning** ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੜਕਾਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਲਗਭਗ **ਸਿੱਧੇ ਕੋਣ 'ਤੇ ਕੱਟਦੀਆਂ** ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ **ਉੱਚਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖੇਤਰ (Citadel)** ਅਤੇ ਹੇਠਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਘਰ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਹੜੇ, ਕਮਰੇ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਇਸ਼ਨਾਨਘਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਪਲਬਧੀ ਇਸ ਦਾ **ਵਿਕਸਿਤ Drainage System** ਸੀ। ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲਾ ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ ਢੱਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਾਲੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮੋਹੰਜੋਦੜੋ ਦਾ Great Bath ਵੀ ਉੱਨਤ ਸ਼ਹਿਰੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ। ਅਨਾਜ ਸੰਭਾਲਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜਨਤਕ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵੀ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ Town Planning **ਸਫ਼ਾਈ, ਨਿਕਾਸੀ, ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ** ਦੀ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਸਮਝ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।

3. ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਪਤਨ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ **ਕਈ ਸੰਭਾਵਿਤ ਕਾਰਕਾਂ** ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ **ਵਾਤਾਵਰਣਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ** ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਲਵਾਯੂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ **ਹੜ੍ਹਾਂ** ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਬਦਲਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ **ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ** ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੇਂਦਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਏ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤਾਂ 'ਤੇ ਵਧਦਾ ਦਬਾਅ ਵੀ ਇੱਕ ਕਾਰਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ **ਹਮਲੇ ਜਾਂ ਆਬਾਦੀ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ** ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਨ ਦੇ ਸੰਭਾਵਿਤ ਕਾਰਨਾਂ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪਤਨ ਇੱਕ **ਬਹੁ-ਕਾਰਕੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ** ਵਜੋਂ ਸਮਝਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ।

4. ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਅਤੇ Later Vedic Period ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰੋ।

ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਅਤੇ Later Vedic Period ਵੈਦਿਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੜਾਅ ਸਨ। ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ।

ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ: ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੁੱਖ ਇਕਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੰਗਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। Later Vedic Period ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਵਧੇਰੇ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ **ਵਰਣ ਪ੍ਰਥਾ** ਵਧੇਰੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਈ।

ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ: ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ **ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ** ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀ ਸੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। Later Vedic Period ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧੀ। ਲੋਹੇ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰੀ ਤੇ ਵਪਾਰ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ।

ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ: ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰ, ਅਗਨੀ, ਵਰੁਣ ਆਦਿ **ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੇਵਤਿਆਂ** ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਯੱਗ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਨ। Later Vedic Period ਵਿੱਚ ਯੱਗ ਅਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਵਧੇਰੇ **ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ** ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਧੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ Later Vedic Period ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਧੇਰੇ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਗਿਆ।

UNIT-II

5. ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ **ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ** ਦਾ ਉਭਾਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਟਿਲ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮਕਾਂਡ, ਮਹਿੰਗੇ ਯੱਗ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਮ ਲੋਕ ਸਧਾਰਣ ਅਤੇ ਆਸਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਰਗ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਵੀ ਨਵੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਲਈ ਮਾਰਗ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ।

ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਮਹਾਵੀਰ ਸਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ **ਅਹਿੰਸਾ, ਸੱਚ, ਅਸਤੇਯ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰਿਆ** ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਕਰਮ ਅਤੇ ਪੁਨਰਜਨਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਲਕਸ਼ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ **ਚਾਰ ਆਰਿਆ ਸੱਚ** ਅਤੇ **ਅਸ਼ਟਾਂਗਿਕ ਮਾਰਗ** ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਕੇ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਮੱਧਮ ਮਾਰਗ, ਅਹਿੰਸਾ, ਕਰੁਣਾ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

6. ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।

ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਸਾਮਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ **ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸੁਚੱਜਾ** ਸੀ। ਸਮਰਾਟ ਰਾਜ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੈਸਲੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ **ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ** ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਖੇਤਰਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਕੇਂਦਰੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਮੌਰਿਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ **ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂ**, ਕਰ-ਵਸੂਲੀ, ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਸੈਨਾ ਰਾਜ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਾਸੂਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ 'ਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹੱਤਤਾ ਮਿਲੀ। ਸੜਕਾਂ, ਭੂਆਂ, ਰੁੱਖ ਲਗਾਉਣ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਰਿਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਨ, ਵਿਵਸਥਿਤ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਸਨ।

7. ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ Dhamma ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ Ashokan Inscriptions ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਸਮਝਾਓ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ **Dhamma** ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਇੱਕ ਆਚਰਨ-ਸਿਧਾਂਤ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ **ਨੈਤਿਕਤਾ, ਦਇਆ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸਤਿਕਾਰ** ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ Dhamma ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ, ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ, ਜੀਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦਇਆ, ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਆਚਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ।

Ashokan Inscriptions ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਅਤੇ ਸਤੰਭ-ਲੇਖ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ Dhamma, ਲੋਕ-ਭਲਾਈ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ **ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਰੋਤ** ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਰਾਜ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

8. ਕਨਿਸ਼ਕ ਦੇ ਰਾਜ ਅਤੇ Mahayana Buddhism ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਕਨਿਸ਼ਕ ਕੁਸ਼ਾਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਸਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਕੁਸ਼ਾਨ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਉਪਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਕਈ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਕਨਿਸ਼ਕ ਨੂੰ **ਬੁੱਧ ਧਰਮ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ Mahayana Buddhism**, ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਵੱਲ ਵੀ ਫੈਲੇ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਨਾਲ **ਚੌਥੀ ਬੁੱਧ ਸਭਾ** ਨੂੰ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ Mahayana ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।

Mahayana Buddhism ਵਿੱਚ **ਬੋਧਿਸਤਵ** ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ।

ਕਨਿਸ਼ਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਕਲਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚਕਾਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਪਰਕ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਮਿਲੀ।

9. Gandhara Art ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।

Gandhara Art ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਲਾ ਪਰੰਪਰਾ ਸੀ, ਜੋ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤੀ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ-ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਕਲਾ 'ਤੇ **ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਕਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ** ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਬੁੱਧ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਕਲਾ ਦੀ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ **ਬੁੱਧ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀਕਲਾ** ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ, ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਵਸਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਲਵਟਾਂ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ। ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਯੂਨਾਨੀ-ਰੋਮਨ ਕਲਾ ਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

Gandhara Art ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ **ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ** ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਕਲਾ ਰਾਹੀਂ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ **ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਮਿਲਾਪ** ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ।

UNIT-III

10. Satavahanas ਅਤੇ Sangam Age ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਯੋਗਦਾਨ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

Satavahanas ਦੱਖਣੀ ਅਤੇ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਰਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ **ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ** ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਰੋਮਨ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਵਪਾਰਕ ਸੰਪਰਕ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਨ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਮਿਲੀ। **ਅਮਰਾਵਤੀ ਸਤੂਪ ਅਤੇ ਕਲਾ** ਸਤਵਾਹਨ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਹਨ।

Sangam Age ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਾਮਿਲ ਖੇਤਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ **ਚੇਰ, ਚੋਲ ਅਤੇ ਪਾਂਡਿਆ** ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਨ। Sangam ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਤਾਮਿਲ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀ ਵੱਡੀ ਉਪਲਬਧੀ ਸੀ। ਵਪਾਰ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਵਪਾਰ, ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ Satavahanas ਅਤੇ Sangam Age ਨੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ, ਵਪਾਰ, ਧਰਮ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ** ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।

11. ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।

ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ **ਰਾਜਤੰਤਰਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ** 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਰਾਜ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਨਿਆਂ, ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਪਾਧੀਆਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀਆਂ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ **ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਇਕਾਈਆਂ** ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਗੁਪਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਮਹੱਤਤਾ ਮਿਲੀ।

ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ **ਜ਼ਮੀਨੀ ਕਰ** ਰਾਜ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਰੋਤ ਸੀ। ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਰਾਜ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸੈਨਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਪਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ **ਰਾਜਤੰਤਰ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਵੰਡ, ਕਰ-ਵਿਵਸਥਾ, ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ** ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

12. ਗੁਪਤ ਯੁੱਗ ਨੂੰ 'Golden Age' ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਗੁਪਤ ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ **"Golden Age"** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸਮੇਂ **ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ, ਵਿਗਿਆਨ, ਗਣਿਤ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ** ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਰੱਕੀ ਸੀ।

ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ** ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਕਾਲਿਦਾਸ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਰੱਕੀ ਹੋਈ। **ਆਰਿਆਭਟ** ਨੇ ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਖਗੋਲ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ **ਮੂਰਤੀਕਲਾ, Architecture ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਲਾ** ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਮੰਦਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਲਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੁਲਨਾਤਮਕ **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ** ਨੇ ਕਲਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਮਿਲਿਆ।

ਇਸ ਲਈ ਗੁਪਤ ਯੁੱਗ ਨੂੰ **"Golden Age"** ਕਹਿਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਸ ਦੀਆਂ **ਸਾਹਿਤਕ, ਵਿਗਿਆਨਕ, ਕਲਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਉਪਲਬਧੀਆਂ** ਹਨ।

13. ਵਰਧਨ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਅਤੇ Literature ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ Patronage ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।

ਵਰਧਨ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ **Pushyabhuti Dynasty** ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ **ਪੁਸ਼ਯਭੂਤੀ** ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਸਕ **ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ** ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਇਆ।

ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ ਨੇ **ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ** ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ। ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਮਿਲੀ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਧਾਰਮਿਕ ਸਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ।

ਵਰਧਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ** ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤਕਾਰ **ਬਾਣਭੱਟ** ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ *Harshacharita* ਅਤੇ *Kadambari* ਵਰਗੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। *Harshacharita* ਵਿੱਚ ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ

ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰੁਚੀ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਸਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ *Nagananda*, *Ratnavali* ਅਤੇ *Priyadarshika* ਵਰਗੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜੋੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਧਨ ਵੰਸ਼ ਨੇ **ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਕਾਸ** ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।

UNIT-IV

14. ਚੋਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ Architecture ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਚੋਲ ਵੰਸ਼ ਨੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ **ਸੁਚੱਜੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਵਿਵਸਥਾ** ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀ। ਚੋਲ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਚੋਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ **ਸਥਾਨਕ ਸਵੈ-ਸ਼ਾਸਨ** ਸੀ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਮੇਟੀਆਂ ਸਥਾਨਕ ਮਾਮਲਿਆਂ, ਕਰ-ਵਸੂਲੀ, ਸਿੰਚਾਈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਿੰਚਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਚੋਲ ਕਾਲ ਦੀ **Architecture** ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੜਾਅ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮੰਦਰ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚੇ **ਵਿਮਾਨ (Vimana)**, ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ, ਮੰਡਪ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਨੱਕਾਸ਼ੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਨ। ਮੰਦਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਅਤੇ ਸਤੰਭਾਂ 'ਤੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ।

ਤੰਜਾਵੁਰ ਦਾ ਬ੍ਰਿਹਦੀਸ਼ਵਰ ਮੰਦਰ ਚੋਲ Architecture ਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੋਲਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਮੰਦਰ ਵਾਸਤੁਕਲਾ ਦੇਵਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

15. ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ Polity, Society ਅਤੇ Art & Architecture ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਰਾਜਪੂਤ ਕਾਲ ਦੀ **Polity** ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਰਾਜ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਾਮੰਤ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਾਸਕ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵੀ ਆਮ ਸਨ। ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਯੋਧਾ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ।

Society ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ, ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦਰਜੇ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਸੀ। ਰਾਜਪੂਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ **ਬਹਾਦਰੀ, ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ, ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਯੁੱਧ-ਕੌਸ਼ਲ** ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗ ਅਤੇ ਜਾਤੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖਰੀ ਸੀ, ਪਰ ਰਾਜਪੂਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

Art & Architecture ਵਿੱਚ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ, ਮੰਦਰਾਂ, ਮਹਲਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੰਧਾਂ, ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰ **ਮੂਰਤੀਕਲਾ ਅਤੇ ਨੱਕਾਸ਼ੀ** ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਪੂਤ ਕਾਲ ਨੇ ਭਾਰਤੀ **ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸਮਾਜ, ਕਲਾ ਅਤੇ Architecture** ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

SECTION-C

UNIT-I

1. ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ। ਇਸ ਦੀ Town Planning ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਾਓ।

ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ **ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਭਿਅਤਾ** ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਸ਼ਹਿਰ, ਵਿਕਸਿਤ ਨਿਕਾਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਵਪਾਰ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ **ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਮੋਹੰਜੋਦੜੋ** ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਲੋਕ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ, ਕਾਰੀਗਰੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ, ਮੋਹਰਾਂ, ਗਹਿਣੇ ਅਤੇ ਧਾਤੂ ਵਸਤੂਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ **Town Planning** ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੜਕਾਂ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਇਹ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਸਿੱਧੇ ਕੋਣ 'ਤੇ ਕੱਟਦੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚਾ **Citadel** ਅਤੇ ਹੇਠਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਨਾਲ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਿਕਾਸੀ ਲਈ ਢੱਕੀਆਂ ਨਾਲੀਆਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ। ਮੋਹੰਜੋਦੜੋ ਦਾ **Great Bath** ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਉੱਨਤ ਸ਼ਹਿਰੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ।

ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਸੰਭਾਵਿਤ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿੱਚ **ਵਾਤਾਵਰਣਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ, ਹੜ੍ਹ, ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ, ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ** ਸ਼ਾਮਲ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਪਤਨ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਈ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਅਤੇ Later Vedic Period ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰੋ।

ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਅਤੇ **Later Vedic Period** ਵੈਦਿਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੜਾਅ ਸਨ। ਦੋਵਾਂ ਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ।

ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ: ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੁੱਖ ਇਕਾਈ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਰਣ-ਵੰਡ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਥਿਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਧੀਆ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। Later Vedic Period ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਵਧੇਰੇ ਜਟਿਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ **ਵਰਣ ਪ੍ਰਥਾ** ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਈ। ਸਮਾਜਿਕ ਦਰਜੇ ਵਧੇਰੇ ਜਨਮ-ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ: ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ **ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ** ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਪਸ਼ੂਧਨ ਨੂੰ ਧਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਾਪਦੰਡ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। Later Vedic Period ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਣੀ। ਲੋਹੇ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰੀ ਤੇ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।

ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ: ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ **ਇੰਦਰ, ਅਗਨੀ, ਵਰੁਣ** ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਯੱਗ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਧਾਰਣ ਸਨ। Later Vedic Period ਵਿੱਚ ਯੱਗ ਅਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਵਧੇਰੇ ਜਟਿਲ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਧੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ Later Vedic Period ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ, ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ **ਵਧੇਰੇ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ** ਹੋ ਗਏ।

UNIT-II

3. ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ **ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ** ਦਾ ਉਭਾਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਈ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਨ। ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਯੱਗਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਨ। **ਜਾਤੀ-ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ**, ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦਾ ਵਧਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਮਹਿੰਗੇ ਯੱਗਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਵੇਂ ਵਪਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਰਗ ਵੀ ਸਧਾਰਣ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋਏ।

ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਮਹਾਵੀਰ ਸਵਾਮੀ ਸਨ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ **ਅਹਿੰਸਾ, ਸੱਚ, ਅਸਤੋਯ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰਿਆ** ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਮਹਾਵੀਰ ਨੇ ਆਤਮ-ਸੰਯਮ, ਤਪੱਸਿਆ ਅਤੇ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਸਨ। ਬੁੱਧ ਨੇ **ਚਾਰ ਆਰੀਆ ਸੱਚ** ਅਤੇ **ਅਸ਼ਟਾਂਗਿਕ ਮਾਰਗ** ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੁੱਖ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਜੋਂ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਅਤੇ ਮੱਧਮ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਹਿੰਸਾ, ਦਇਆ, ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਧਰਮਾਂ ਨੇ **ਸਧਾਰਣ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ, ਆਤਮ-ਸੰਯਮ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ** ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ 'ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ।

4. ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ Dhamma ਅਤੇ Ashokan Inscriptions ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵੀ ਸਮਝਾਓ।

ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਸੁਚੱਜੇ ਸਾਮਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਮੌਰਿਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ **ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਰਾਜਤੰਤਰ** ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਸਰਵਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਰਾਜ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਜ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਜਾਂ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਾਸੂਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਕਰ-ਵਸੂਲੀ, ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਨ।

ਸਮਰਾਟ **ਅਸ਼ੋਕ** ਨੇ ਕਲਿੰਗ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਥਾਂ **Dhamma** ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦਾ Dhamma ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਦਭਾਵਨਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਸਨਮਾਨ, ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ, ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਆਦਰ, ਦਇਆ, ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਜੀਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦਇਆ ਵਰਗੇ ਮੁੱਲ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ **ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਸਤੰਭ-ਲੇਖਾਂ** ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। Ashokan Inscriptions ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, Dhamma, ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਹੈ।

5. ਕੁਸ਼ਾਨ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਨਿਸ਼ਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ। Mahayana Buddhism ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ Gandhara Art ਦੇ ਉਭਾਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਸਮਝਾਓ।

ਕਨਿਸ਼ਕ ਕੁਸ਼ਾਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਸਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਕੁਸ਼ਾਨ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ, ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕਈ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਏ। ਕਨਿਸ਼ਕ ਨੇ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਪਰਕਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਵਧਿਆ।

ਕਨਿਸ਼ਕ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ **Mahayana Buddhism** ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ **ਚੌਥੀ ਬੁੱਧ ਸਭਾ** ਹੋਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਕਨਿਸ਼ਕ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਨਾਲ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਤੱਕ ਫੈਲਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਇਆ।

ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ **Gandhara Art** ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। Gandhara ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ-ਰੋਮਨ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਮਿਲਾਪ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਆਕਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਇਸ ਕਲਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣੀਆਂ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਨਿਸ਼ਕ ਨੇ **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸਥਾਰ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ, Mahayana Buddhism ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ Gandhara Art** ਦੇ ਉਭਾਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।

UNIT-III

6. ਗੁਪਤ ਯੁੱਗ ਨੂੰ 'Golden Age' ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਗੁਪਤ ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ '**Golden Age**' (**ਸੁਵਰਨ ਯੁੱਗ**) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ **ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ, ਵਿਗਿਆਨ, ਗਣਿਤ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ** ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਸੀ।

ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ **ਰਾਜਤੰਤਰਕ** ਸੀ। ਰਾਜਾ ਰਾਜ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਨਿਆਂ, ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। **ਜ਼ਮੀਨੀ ਕਰ** ਰਾਜ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਰੋਤ ਸੀ। ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਸਨ।

ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤ ਯੁੱਗ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ। **ਕਾਲਿਦਾਸ** ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮ੍ਰਿੱਧ ਕੀਤਾ। **ਆਰਿਆਭਟ** ਨੇ ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਖਗੋਲ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਮੂਰਤੀਕਲਾ, ਮੰਦਰ Architecture ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਰਤਾ, ਸੁਚੱਜਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਉਪਲਬਧੀਆਂ** ਕਾਰਨ ਗੁਪਤ ਯੁੱਗ ਨੂੰ 'Golden Age' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

7. ਵਰਧਨ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ। ਧਰਮ ਅਤੇ Literature ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ Patronage ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

ਵਰਧਨ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ **Pushyabhuti Dynasty** ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ **ਪੁਸ਼ਯਭੂਤੀ** ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵੰਸ਼ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਸਕ **ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ** ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸੱਤਾ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਖੇਤਰਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।

ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ ਨੇ **ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ** ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ। ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਮਿਲੀ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਅਤੇ ਸਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਹਰਸ਼ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਉਦਾਰਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਵਰਧਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ Literature** ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤਕਾਰ **ਬਾਣਭੱਟ** ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ **Harshacharita** ਅਤੇ **Kadambari** ਹਨ। **Harshacharita** ਵਿੱਚ ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ ਖੁਦ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ **Nagananda**, **Ratnavali** ਅਤੇ **Priyadarshika** ਵਰਗੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜੋੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਧਨ ਵੰਸ਼ ਨੇ **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਉੱਨਤੀ** ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

UNIT-IV

8. ਚੇਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ Architecture ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਚੇਲ ਵੰਸ਼ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਸੀ। ਚੇਲਾਂ ਨੇ ਇੱਕ **ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨਕ ਸਵੈ-ਸ਼ਾਸਨ** ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀ। ਰਾਜਾ ਰਾਜ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਨਿਆਂ, ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਰਾਜਸਵ 'ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ **ਗ੍ਰਾਮ ਸਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਮੇਟੀਆਂ** ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਿੰਚਾਈ, ਕਰ-ਵਸੂਲੀ, ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਕ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਸੀ।

ਚੇਲ ਕਾਲ ਦੀ **Architecture** ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਮੰਦਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪੜਾਅ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਮੰਦਰ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚੇ **ਵਿਮਾਨ, ਮੰਡਪ, ਗੋਪੁਰਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਨੱਕਾਸ਼ੀ** ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਨ। ਮੰਦਰ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਿਕ ਕੇਂਦਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਸਨ।

ਤੰਜਾਵੁਰ ਦਾ ਬ੍ਰਿਹਦੀਸ਼ਵਰ ਮੰਦਰ ਚੇਲ Architecture ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ, ਉੱਚਾ ਵਿਮਾਨ, ਸ਼ਿਲਪਕਲਾ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਮੂਰਤੀਆਂ ਚੇਲਾਂ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਉੱਨਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਲਾਂ ਨੇ **ਸੁਚੱਜੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮੰਦਰ Architecture** ਰਾਹੀਂ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ।

9. ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ Polity, Society ਅਤੇ Art & Architecture ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ। ਨਾਲ ਹੀ Shaivism ਅਤੇ Vaishnavism ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ Shankaracharya ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਓ।

ਰਾਜਪੂਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ **Polity** ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਾਮੰਤ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਾਸਕ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵਿੱਚ **ਬਹਾਦਰੀ, ਯੁੱਧ-ਕੌਸ਼ਲ, ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ** ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਆਪਸੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਟਕਰਾਅ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਵੀ ਆਮ ਸਨ।

Society ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗ ਅਤੇ ਜਾਤੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਰਾਜਪੂਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਯੋਧਾ ਵਰਗ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ।

Art & Architecture ਵਿੱਚ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਿਲ੍ਹੇ, ਮਹਿਲ ਅਤੇ ਮੰਦਰ ਬਣਾਏ। ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ ਵਾਸਤੂਕਲਾ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਚਾਣ ਸਨ। ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰ ਮੂਰਤੀਕਲਾ, ਨੱਕਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ **Shaivism** ਅਤੇ **Vaishnavism** ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। Shaivism ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚ ਦੇਵਤਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਉਪਾਸਨਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। Vaishnavism ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਵਤਾਰਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ **ਰਾਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ**, ਦੀ ਭਗਤੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਹੀ। ਦੋਵਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੇ ਮੰਦਰਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।

Shankaracharya ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ **Advaita Vedanta** ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮ ਸੱਚ **ਬ੍ਰਹਮ** ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਅਭਿੰਨ ਹੈ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਦਾ। **ਗਿਆਨ** ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਅਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਮੋਖਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੇਦਾਂਤਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ 'ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ।

1. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ (Political Science) ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ, ਜੋ ਰਾਜ, ਸਰਕਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਉਤਪਤੀ, ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (Nature of Political Science) ਕੀ ਹੈ?

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਹਾਰ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਨ, ਜਦਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਹਾਰ, ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀ-ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਬਦਲਦੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

3. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ (Scope of Political Science) ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਅਧੀਨ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ, ਸਰਕਾਰ, ਸੰਵਿਧਾਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰ, ਸ਼ਕਤੀ, ਸਰਵਭੌਮਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਹਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ, ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ (Traditional) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਰਾਜ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਨ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ, ਕਾਨੂੰਨ, ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਸਰਵਭੌਮਤਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਪੱਧਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਵਿੱਚ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘੱਟ ਸੀ।

5. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ (Modern) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਹਾਰ, ਸ਼ਕਤੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ, ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀ-ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਧਰੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਫੈਸਲੇ ਕਿਵੇਂ ਬਣਦੇ ਹਨ।

6. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ (Sociology) ਵਿਚਕਾਰ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ?

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੋਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਰਾਜ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ, ਜਾਤੀ, ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਦੋਵਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।

7. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ (Economics) ਵਿਚਕਾਰ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ?

ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਉਤਪਾਦਨ, ਵੰਡ, ਖਪਤ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ, ਟੈਕਸ, ਬਜਟ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

8. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ (History) ਵਿਚਕਾਰ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ?

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਪਿਛਲੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

UNIT-II: State and Its Origin

9. ਰਾਜ (State) ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

ਰਾਜ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਭੂ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਆਬਾਦੀ ਉੱਤੇ ਸਰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਸਰਵਉੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—ਆਬਾਦੀ, ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਭੂ-ਖੇਤਰ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ (Sovereignty)। ਇਹ ਤੱਤ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਕਾਈ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

10. ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤ (Elements of State) ਕਿਹੜੇ ਹਨ?

ਰਾਜ ਦੇ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹਨ:

1. ਆਬਾਦੀ (Population): ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ।
2. ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਭੂ-ਖੇਤਰ (Territory): ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੱਦਾਂ।
3. ਸਰਕਾਰ (Government): ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ।
4. ਸੰਪੂਰਨਤਾ (Sovereignty): ਰਾਜ ਦੀ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਰਵਉੱਚ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸ਼ਕਤੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਪੂਰੀ ਧਾਰਨਾ ਅਧੂਰੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

11. ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ (State and Society) ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ?

ਰਾਜ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਾਲ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੱਦਾਂ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਮਾਜ ਲਈ ਇਹ ਤੱਤ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਸਮਾਜ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

12. Social Contract Theory ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

Social Contract Theory (ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤਾ ਸਿਧਾਂਤ) ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਏ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਲੋੜ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਸੀ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਸਹਿਮਤੀ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

13. Social Contract Theory ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਮਰਥਕ ਕੌਣ ਸਨ?

Social Contract Theory ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮਰਥਕ Thomas Hobbes, John Locke ਅਤੇ Jean-Jacques Rousseau ਸਨ। ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨੂੰ Social Contract ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵੱਖਰੇ ਸਨ। Hobbes ਨੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਰਵਭੌਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। Locke ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੀਮਿਤ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। Rousseau ਨੇ General Will ਅਤੇ ਲੋਕ-ਸਰਵਭੌਮਤਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ।

14. Historical/Evolutionary Theory of the Origin of State ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

Historical/Evolutionary Theory ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਸਮਝੌਤੇ ਜਾਂ ਇੱਕੋ ਕਾਰਨ ਨਾਲ ਅਚਾਨਕ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਰਾਜ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੰਬੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ, ਕਬੀਲੇ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ, ਧਰਮ, ਯੁੱਧ, ਆਰਥਿਕ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਵਰਗੇ ਕਈ ਕਾਰਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।

15. ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ Historical/Evolutionary Theory ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕੀ ਹੈ?

Historical/Evolutionary Theory ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਇੱਕ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ, ਕਬੀਲੇ, ਧਰਮ, ਯੁੱਧ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਲਈ ਬਹੁ-ਕਾਰਕੀ (multi-factor) ਵਿਆਖਿਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

16. ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ Social Contract Theory ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਨਾ ਕੀ ਹੈ?

Social Contract Theory ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੋਈ। ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਜਾਂ ਅਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਸੀ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣਾਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਸਹਿਮਤੀ, ਸਮਝੌਤਾ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

UNIT-III: Functions and Role of State

17. ਰਾਜ ਦੇ Essential Functions ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

Essential Functions ਉਹ ਮੁੱਢਲੇ ਅਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕੰਮ ਹਨ ਜੋ ਰਾਜ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਕਾਨੂੰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸਥਿਰਤਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ, ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ, ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੁਚੱਜੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

18. ਰਾਜ ਦੇ Welfare Functions ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

Welfare Functions ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਕੰਮ ਹਨ ਜੋ ਰਾਜ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਗਰੀਬਾਂ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਜਨਤਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਰਗੇ ਕੰਮ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ Welfare Functions ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

19. Liberal View of State ਕੀ ਹੈ?

Liberal View ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਸੀਮਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ Liberal View ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮ ਸੀਮਿਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਦਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਾਰਵਾਦ Welfare ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਲਈ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

20. Marxist View of State ਕੀ ਹੈ?

Marxist View ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਇੱਕ ਨਿਰਪੱਖ ਸੰਸਥਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਵਰਗੀ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਾਕਮ ਜਾਂ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। Marxists ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਵਰਗ-ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਭੂਮਿਕਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

21. Gandhian View of State ਕੀ ਹੈ?

Gandhian View ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਅਹਿੰਸਾ, ਸੱਚ, ਸਵਰਾਜ, ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਮ ਸਵਰਾਜ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਵਧਾਨ ਸਨ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ, ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਹਿਯੋਗ ਨੂੰ ਵਧਾਵਾ ਮਿਲੇ।

22. Welfare State ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

Welfare State (ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ) ਉਹ ਰਾਜ ਹੈ ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਨੂੰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਭਲਾਈ ਲਈ ਸਰਗਰਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਰੋਜ਼ਗਾਰ, ਗਰੀਬੀ ਘਟਾਉਣ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਰਗੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬਿਹਤਰ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।

23. Welfare State ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।

Welfare State ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ:

1. ਸਮਾਜਿਕ ਭਲਾਈ: ਰਾਜ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
2. ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ: ਰਾਜ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਕੇ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

24. ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ Welfare State ਦੀ ਕੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ?

ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ Welfare State ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ, ਰੋਜ਼ਗਾਰ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਰੀਬੀ, ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ Welfare State ਲੋਕਤੰਤਰ, ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

UNIT-IV: Sovereignty and Political System

25. Sovereignty (ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ) ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

Sovereignty (ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ) ਤੋਂ ਭਾਵ ਰਾਜ ਦੀ ਉਹ ਸਰਵਉੱਚ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

26. Sovereignty ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ?

Sovereignty ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ:

1. ਸਰਵਉੱਚਤਾ (Supremacy): ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

2. **ਸਥਾਇਤਾ (Permanence):** ਸਰਕਾਰ ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
3. **ਸਰਵਵਿਆਪਕਤਾ (Universality):** ਰਾਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
4. **ਅਵਿਭਾਜਤਾ (Indivisibility):** ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਵਉੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।
5. **ਅਸੀਮਤਾ (Unlimitedness):** Austin ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਅੰਤਿਮ ਅਤੇ ਸਰਵਉੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

27. Austin's Theory of Sovereignty ਕੀ ਹੈ?

John Austin's Theory of Sovereignty ਨੂੰ **Monistic Theory** ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। Austin ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ **ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰਵਉੱਚ (determinate human superior)** ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਖੁਦ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰਵਉੱਚ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਆਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ Austin ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕ, ਸਰਵਉੱਚ ਅਤੇ ਅਵਿਭਾਜਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।

28. Austin ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ Sovereignty ਦੀ ਕੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ?

Austin ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ **Sovereignty ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ** ਵਿੱਚ ਨਿਹਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਉਸ ਸਰਵਉੱਚ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਦਕਿ ਉਹ ਸਰਵਉੱਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਉੱਚੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ Austin ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ **Command, Habitual Obedience ਅਤੇ Determinate Human Superior** ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ **Monistic Theory of Sovereignty** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

29. Pluralistic Theory of Sovereignty ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

Pluralistic Theory of Sovereignty ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਉਸ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। Pluralists ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ **ਪਰਿਵਾਰ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਗਠਨ, ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ** ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੋਰ ਸੰਗਠਨਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖਰੀ ਅਤੇ ਇਕੱਲੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

30. Austin's Theory ਅਤੇ Pluralistic Theory of Sovereignty ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਦੱਸੋ।

Austin's Theory ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਇੱਕ **ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਸਰਵਉੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਕਤੀ** ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ **Pluralistic Theory** ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ:

- **Austin:** Sovereignty **ਇੱਕ ਅਤੇ ਅਵਿਭਾਜਿਤ** ਹੈ।
- **Pluralists:** ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ **ਬਹੁ-ਕੇਂਦਰੀ (plural) authority** ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

SECTION-B

UNIT-I: Introduction to Political Science

1. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (Nature) ਅਤੇ ਖੇਤਰ (Scope) ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ (Political Science) ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ, ਸਰਕਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ **ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ** ਸਮਾਜਿਕ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ, ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ, ਜਨਮਤ ਅਤੇ ਨੀਤੀ-ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ **ਖੇਤਰ (Scope)** ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ, ਸੰਵਿਧਾਨ, ਸਰਵਭੋਮਤਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਹਾਰ, ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਨੀਤੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

2. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ Traditional ਅਤੇ Modern Approaches ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਦੱਸੋ।

Traditional Approach (ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ) ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ **ਰਾਜ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ** ਸਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ, ਕਾਨੂੰਨ, ਸਰਵਭੋਮਤਾ, ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਪੱਧਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਮਿਲਦਾ ਸੀ।

Modern Approach (ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ) ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ **ਮਨੁੱਖੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਹਾਰ, ਸ਼ਕਤੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ, ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ, ਜਨਮਤ ਅਤੇ ਨੀਤੀ-ਨਿਰਮਾਣ** ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਹਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਧਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ Traditional Approach ਦਾ ਧਿਆਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ **ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ** 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ Modern Approach ਦਾ ਧਿਆਨ **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ** 'ਤੇ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। Traditional Approach ਵਧੇਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਹੈ, ਜਦਕਿ Modern Approach ਵਧੇਰੇ ਵਿਹਾਰਕ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ-ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।

3. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ Sociology, Economics ਅਤੇ History ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ? ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਓ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ **Sociology, Economics ਅਤੇ History** ਨਾਲ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ Sociology: Sociology ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਾਤੀ, ਵਰਗ, ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ Economics: Economics ਉਤਪਾਦਨ, ਵੰਡ, ਖਪਤ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ, ਬਜਟ, ਟੈਕਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ History: History ਪਿਛਲੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ History ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਿਛੋਕੜ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

UNIT-II: State and Its Origin

4. ਰਾਜ (State) ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ। ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ (Elements of State) ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

ਰਾਜ (State) ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਭੂ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਆਬਾਦੀ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਸਰਵਉੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—**ਆਬਾਦੀ, ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਭੂ-ਖੇਤਰ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ**।

1. ਆਬਾਦੀ (Population): ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਉਸ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

2. ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਭੂ-ਖੇਤਰ (Territory): ਰਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਲ-ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਖੇਤਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

3. ਸਰਕਾਰ (Government): ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ, ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

4. ਸੰਪੂਰਨਤਾ (Sovereignty): ਇਹ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਰਵਉੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਇਹ ਚਾਰੇ ਤੱਤ ਮਿਲ ਕੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪੂਰੀ ਧਾਰਨਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

5. ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ (State and Society) ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਰਾਜ (State) ਅਤੇ ਸਮਾਜ (Society) ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੱਖਰੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਇੱਕ **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੰਸਥਾ** ਹੈ, ਜਦਕਿ ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਾਲ ਹੈ।

ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:

- ਸਰੂਪ:** ਰਾਜ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ।
- ਖੇਤਰ:** ਰਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂ-ਖੇਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ।
- ਸੰਪੂਰਨਤਾ:** ਰਾਜ ਕੋਲ ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਮਾਜ ਕੋਲ ਰਾਜ ਵਰਗੀ ਸਰਵਉੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
- ਸੰਗਠਨ:** ਰਾਜ ਇੱਕ ਰਸਮੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੰਗਠਨ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ, ਧਰਮ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
- ਕਾਨੂੰਨ:** ਰਾਜ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਸਮਾਜ ਸਮਾਜਿਕ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ **ਸਮਾਜ ਰਾਜ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਾਰਨਾ** ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਹੈ।

6. Social Contract Theory of the Origin of State ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੋ।

Social Contract Theory (ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤਾ ਸਿਧਾਂਤ) ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਏ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ **Natural State** ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਲੋੜ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਸੀ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਕੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰਕ **Thomas Hobbes, John Locke ਅਤੇ Jean-Jacques Rousseau** ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸੀ।

Hobbes ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ Natural State ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇੱਕ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀਆਂ।

Locke ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ—ਜੀਵਨ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ—ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸੀਮਿਤ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ।

Rousseau ਨੇ General Will ਅਤੇ ਲੋਕ-ਸਰਵਭੋਮਤਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ।

ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ **ਸਹਿਮਤੀ, ਸਮਝੌਤਾ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ** 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਹੈ।

7. Historical/Evolutionary Theory of the Origin of State ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੋ।

Historical/Evolutionary Theory ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ, ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅਚਾਨਕ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਰਾਜ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ **ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ** ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਸਮੂਹ ਕਬੀਲਿਆਂ ਅਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲੇ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ, ਆਰਥਿਕ ਲੋੜਾਂ, ਧਰਮ, ਯੁੱਧ, ਸੁਰੱਖਿਆ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਰਗੇ ਕਈ ਕਾਰਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ:

- ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ **ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਵਿਕਾਸ** ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ।
- ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਲਈ **ਕੋਈ ਇੱਕ ਕਾਰਨ** ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- ਪਰਿਵਾਰ, ਕਬੀਲਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੜਾਅ ਰਹੇ ਹਨ।
- ਧਰਮ, ਯੁੱਧ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ।
- ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨੂੰ **ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਕਾਰਕੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ** ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ Social Contract Theory ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਵਧੇਰੇ **ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਕਾਰਕੀ ਵਿਆਖਿਆ** ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

UNIT–III: Functions and Role of State

8. Liberal View of State ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ। ਰਾਜ ਦੇ Liberal ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੋ।

Liberal View of State (ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਰਾਜ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ) ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ **ਜੀਵਨ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ** ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ:

1. **ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਜ਼ਾਦੀ:** ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲੇ ਕਰਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
2. **ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ:** ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਰਾਜ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ।
3. **ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ:** ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਦੋਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
4. **ਸੀਮਿਤ ਸਰਕਾਰ:** ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ 'ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।
5. **ਲੋਕਤੰਤਰ:** ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਅਤੇ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
6. **ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ:** ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਉਦਾਰਵਾਦ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਾਰਵਾਦ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਤੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ, ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਸਰਗਰਮ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਵੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

9. Marxist View of State ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ। Marxist ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਕੀ ਹੈ?

Marxist View of State (ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਰਾਜ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ) ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਰਗੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। Karl Marx ਅਤੇ Friedrich Engels ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਵਰਗ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਪੱਖ ਸੰਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਮੌਜੂਦਾ ਵਰਗੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

Marxism ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਵਿਚਕਾਰ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਟਕਰਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗ-ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਦਮਨਕਾਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ Marxist View ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਰਗ, ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

10. Gandhian View of State ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਰਾਜ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

Gandhian View of State (ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਰਾਜ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ) ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ, ਸਵਰਾਜ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਰਾਜ ਦੀ ਬੇਹੱਦ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਖੁਦ ਕਰਨ।

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ **Swaraj (ਸਵਰਾਜ)** ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਸੀ। ਸਵਰਾਜ ਦਾ ਅਰਥ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਹੈ।

ਉਹ **Gram Swaraj** ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿੰਡ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਵਧਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਵਰਤਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਸਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ Gandhian View ਵਿੱਚ ਸਵਰਾਜ, ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ, ਗ੍ਰਾਮ ਸਵਰਾਜ, ਅਹਿੰਸਾ, ਸੱਚ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

11. ਰਾਜ ਦੇ Essential ਅਤੇ Welfare Functions ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ Essential Functions ਅਤੇ Welfare Functions ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

Essential Functions

Essential Functions ਉਹ ਮੁੱਢਲੇ ਕੰਮ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੁਚੱਜੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ:

- ਬਾਹਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੱਖਿਆ
- ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ
- ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ
- ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ
- ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ
- ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ

ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

Welfare Functions

ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਸਿਰਫ਼ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਭਲਾਈ ਲਈ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। Welfare Functions ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ, ਜਨਤਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਰਗੇ ਕੰਮ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

Essential Functions ਰਾਜ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਥਿਰਤਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ, ਜਦਕਿ Welfare Functions ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਦੋਵਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।

12. Welfare State ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

Welfare State (ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ) ਉਹ ਰਾਜ ਹੈ ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਨੂੰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਸਰਗਰਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ:

1. ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ: ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ, ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ।
2. ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ: ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ।
3. ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ: ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਘਟਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼।
4. ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ: ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਪਿੱਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪਾਅ।
5. ਲੋਕ-ਭਲਾਈ: ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ।

ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਤਾ

Welfare State **ਗਰੀਬੀ, ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾ** ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ, ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ Welfare State ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

UNIT-IV: Sovereignty and Political System

13. Sovereignty (ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ) ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

Sovereignty (ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ) ਤੋਂ ਭਾਵ ਰਾਜ ਦੀ ਉਹ **ਸਰਵਉੱਚ, ਅੰਤਿਮ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ** ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ ਰਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਪ੍ਰਭੂ ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

1. **ਸਰਵਉੱਚਤਾ (Supremacy):** ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੰਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਕਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
2. **ਸਥਾਇਤਾ (Permanence):** ਸਰਕਾਰਾਂ ਬਦਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
3. **ਸਰਵਵਿਆਪਕਤਾ (Universality):** ਰਾਜ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
4. **ਅਵਿਭਾਜਤਾ (Indivisibility):** ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।
5. **ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Independence):** ਬਾਹਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇੱਕ **ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਰਵਉੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਕਾਈ** ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

14. Austin's Theory of Sovereignty ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਓ।

John Austin ਨੇ ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ **Monistic Theory** ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। Austin ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ **ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰਵਉੱਚ (Determinate Human Superior)** ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਖੁਦ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰਵਉੱਚ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਆਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

Austin ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹਨ:

1. **Determinate Human Superior:** ਸੰਪ੍ਰਭੂ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. **Habitual Obedience:** ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸੰਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।
3. **No Habitual Obedience to Another:** ਸੰਪ੍ਰਭੂ ਖੁਦ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਉੱਚੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਆਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
4. **ਸਰਵਉੱਚ ਅਤੇ ਅਵਿਭਾਜਿਤ ਸ਼ਕਤੀ:** Austin ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ ਇੱਕ ਅਤੇ ਸਰਵਉੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।
5. **ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਹੁਕਮ:** Austin ਦੇ Command Theory ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਸੰਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ Austin ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ ਨੂੰ **ਕੇਂਦਰੀ, ਸਰਵਉੱਚ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ** ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ।

15. Pluralistic Theory of Sovereignty ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ Austin's Theory of Sovereignty ਨਾਲ Compare ਕਰੋ।

Pluralistic Theory of Sovereignty Austin ਦੀ ਇਕ-ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। Pluralist ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਜ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ **ਪਰਿਵਾਰ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਗਠਨ, ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਆਰਥਿਕ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ** ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਮੰਨਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ।

Austin ਅਤੇ Pluralistic Theory ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ

Austin's Theory	Pluralistic Theory
ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।	ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ ਏਕਾਤਮਕ (Monistic) ਹੈ।	ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਕੇਂਦਰੀ (Plural) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।	ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਅਤੇ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਸੰਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।	ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ Austin **ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਕਤੀ** 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ Pluralists **ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਬਹੁ-ਕੇਂਦਰੀ ਸਰੂਪ** ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

SECTION-C

UNIT-I: Introduction to Political Science

1. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ (Political Science) ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (Nature), ਖੇਤਰ (Scope) ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ Traditional ਅਤੇ Modern Approaches ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵੀ ਕਰੋ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ (Political Science) ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ, ਸਰਕਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਉਤਪਤੀ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ, ਸੰਵਿਧਾਨ, ਸਰਵਭੌਮਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਖੇਤਰ

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ **ਸਮਾਜਿਕ, ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ** ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ, ਸੰਵਿਧਾਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ, ਸਰਵਭੌਮਤਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ, ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ, ਜਨਮਤ, ਸ਼ਕਤੀ, ਨੀਤੀ-ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਹਾਰ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਮਹੱਤਤਾ

ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਨਾਗਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

Traditional ਅਤੇ Modern Approaches

Traditional Approach ਵਿੱਚ ਰਾਜ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਪੱਧਰੀਆਂ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ **Modern Approach** ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਹਾਰ, ਸ਼ਕਤੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ, ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ, ਜਨਮਤ ਅਤੇ ਨੀਤੀ-ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਧਰੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ (Sociology), ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ (Economics) ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ (History) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਓ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ **Sociology, Economics ਅਤੇ History** ਨਾਲ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਵਿਸ਼ੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ

Sociology ਸਮਾਜ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ **Political Science** ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਾਤੀ, ਵਰਗ, ਪਰਿਵਾਰ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ

Economics ਉਤਪਾਦਨ, ਵੰਡ, ਖਪਤ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ, ਬਜਟ, ਟੈਕਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਰੋਜ਼ਗਾਰ, ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਨੀਤੀ-ਨਿਰਮਾਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ

History ਪਿਛਲੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਕ੍ਰਮ ਸਮਝਣ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਵਿਸ਼ੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ **ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਸਮਝਣਯੋਗ** ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

UNIT-II: State and Its Origin

3. ਰਾਜ (State) ਕੀ ਹੈ? ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ। ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ (State and Society) ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।

ਰਾਜ (State) ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਜਨਤਾ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਰਵਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ— **ਜਨਸੰਖਿਆ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂ-ਖੇਤਰ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ।**

ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤ

1. ਜਨਸੰਖਿਆ (Population): ਰਾਜ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਨਸੰਖਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

2. ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂ-ਖੇਤਰ (Territory): ਰਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ, ਜਲ-ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਖੇਤਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

3. ਸਰਕਾਰ (Government): ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ, ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

4. ਸੰਪੂਰਨਤਾ (Sovereignty): ਇਹ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ

ਰਾਜ ਇੱਕ **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੰਸਥਾ** ਹੈ, ਜਦਕਿ ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਾਲ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂ-ਸੀਮਾ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਰਾਜ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਬਲ ਰਾਹੀਂ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਸਮਾਜ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਿਵਾਜਾਂ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚਲਦਾ ਹੈ।

4. Social Contract Theory ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ। ਇਸ Theory ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

Social Contract Theory (ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤਾ ਸਿਧਾਂਤ) ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਏ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਜਾਂ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੋਈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ **Natural State (ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ)** ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੁਚੱਜੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਸੀ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਕੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰਕ **Thomas Hobbes, John Locke ਅਤੇ Jean-Jacques Rousseau** ਸਨ।

1. Thomas Hobbes

Hobbes ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਪੂਰਨ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇੱਕ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀਆਂ। Hobbes ਇੱਕ **ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਸਰਵਉੱਚ ਰਾਜ** ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਸੀ।

2. John Locke

Locke ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਾਜਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਕੋਲ ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰ—**ਜੀਵਨ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ**—ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਈ। ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।

3. Jean-Jacques Rousseau

Rousseau ਨੇ **General Will (ਸਮੂਹਿਕ ਇੱਛਾ)** ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਸੀ ਸਮਝੌਤੇ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ Social Contract Theory ਨੇ **ਸਹਿਮਤੀ, ਲੋਕ-ਸਰਵਭੋਮਤਾ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਜਵਾਬਦੇਹੀ** ਵਰਗੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

5. Historical/Evolutionary Theory of the Origin of State ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ। ਇਹ Theory ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਸਹਾਇਕ ਹੈ?

Historical/Evolutionary Theory (ਇਤਿਹਾਸਕ/ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ) ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅਚਾਨਕ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਰਾਜ ਇੱਕ **ਲੰਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ** ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ, ਕੁਲ, ਕਬੀਲਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈਂਦੇ ਗਏ।

ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕਾਰਕਾਂ ਨੇ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ **ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ, ਧਰਮ, ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਜਿੱਤ, ਆਰਥਿਕ ਲੋੜਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਏਕਤਾ** ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।

ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਇੱਕ ਮੁੱਢਲੀ ਇਕਾਈ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਕੁਲ ਅਤੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲੇ। ਆਬਾਦੀ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਸੰਗਠਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ। ਸੁਰੱਖਿਆ, ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ, ਵਿਵਾਦਾਂ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈਆਂ।

ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨੂੰ **ਇੱਕੋ ਕਾਰਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜਦਾ**, ਸਗੋਂ ਕਈ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ।

UNIT-III: Functions and Role of State

6. Liberal, Marxist ਅਤੇ Gandhian Views of State ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।

ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ **Liberal, Marxist ਅਤੇ Gandhian** ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹਨ। ਤਿੰਨੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

1. Liberal View

ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ **ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ, ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ** ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਉਦਾਰਵਾਦ ਸੀਮਿਤ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਾਰਵਾਦ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2. Marxist View

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਰਾਜ ਨੂੰ **ਵਰਗੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀ** ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਦੇਖਦੀ ਹੈ। Marxist ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਮੌਜੂਦਾ ਵਰਗੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਰਗ-ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ।

3. Gandhian View

ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ **ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ, ਸਵਰਾਜ, ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਮ ਸਵਰਾਜ** 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ

ਆਧਾਰ	Liberal	Marxist	Gandhian
ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ	ਵਿਅਕਤੀ	ਵਰਗ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਬੰਧ	ਨੈਤਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ
ਮੁੱਖ ਮੁੱਲ	ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ	ਵਰਗ-ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ	ਸੱਚ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ

ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ	ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ	ਵਰਗੀ ਸੰਰਚਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ	ਲੋਕ-ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ
ਆਦਰਸ਼	ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਰਾਜ	ਵਰਗ-ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ	ਸਵਰਾਜ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਮ ਸਵਰਾਜ

7. ਰਾਜ ਦੇ Essential ਅਤੇ Welfare Functions ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ। Welfare State ਦਾ ਅਰਥ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਮਝਾਓ।

ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ **Essential Functions** ਅਤੇ **Welfare Functions** ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। Essential Functions ਰਾਜ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਜਦਕਿ Welfare Functions ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਭਲਾਈ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।

Essential Functions

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੱਖਿਆ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਾਨੂੰਨ-ਵਿਵਸਥਾ, ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ, ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ** ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਸੁਚੱਜੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।

Welfare Functions

ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਗੁਣਵੱਤਾ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ **ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਗਰੀਬੀ ਘਟਾਉਣ, ਰੋਜ਼ਗਾਰ, ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਜਨਤਕ ਸਹੂਲਤਾਂ** ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

Welfare State

Welfare State (ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ) ਉਹ ਰਾਜ ਹੈ ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਨੂੰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ **ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਭਲਾਈ** ਲਈ ਵੀ ਸਰਗਰਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

1. ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ **ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ** ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ।
2. ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਲਈ **ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ**।
3. ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਘਟਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ।
4. ਬੁਨਿਆਦੀ ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ।
5. ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ।

ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਤਾ

Welfare State **ਗਰੀਬੀ, ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ** ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਸੁਧਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ **ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ, ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਰਤਾ** ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ Welfare State ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

UNIT–IV: Sovereignty and Political System

8. Sovereignty (ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ) ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ Austin's Theory of Sovereignty ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

Sovereignty (ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ) ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ ਰਾਜ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

1. **ਸਰਵਉੱਚਤਾ (Supremacy):** ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੰਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਕਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
2. **ਸਥਾਇਤਾ (Permanence):** ਸਰਕਾਰਾਂ ਬਦਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
3. **ਸਰਵਵਿਆਪਕਤਾ (Universality):** ਰਾਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
4. **ਅਵਿਭਾਜਤਾ (Indivisibility):** ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।
5. **ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Independence):** ਬਾਹਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

Austin's Theory of Sovereignty

John Austin ਨੇ ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦਾ **Monistic Theory** ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। Austin ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ **Determinate Human Superior (ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰਵਉੱਚ)** ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਦਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰਵਉੱਚ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਆਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

Austin ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹਨ:

- **Determinate Human Superior:** ਸੰਪ੍ਰਭੂ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- **Habitual Obedience:** ਲੋਕ ਸੰਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- **No Habitual Obedience:** ਸੰਪ੍ਰਭੂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਉੱਚੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਆਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
- **Command Theory:** Austin ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਸੰਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ Austin ਦੀ Theory ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਸਰਵਉੱਚ ਅਤੇ ਅਵਿਭਾਜਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

9. Monistic ਅਤੇ Pluralistic Theories of Sovereignty ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ। ਦੋਵਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ ਅਤੇ Pluralistic Theory ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੱਸੋ।

Monistic ਅਤੇ Pluralistic Theories ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਦੋ ਵੱਖਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹਨ। Monistic Theory ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਰਵਉੱਚ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ, ਜਦਕਿ Pluralistic Theory ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

Monistic Theory

Monistic Theory ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ ਇੱਕ, ਸਰਵਉੱਚ ਅਤੇ ਅਵਿਭਾਜਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। John Austin ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮਰਥਕ ਸੀ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰਵਉੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਪ੍ਰਭੂ ਖੁਦ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰਵਉੱਚ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਆਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

Pluralistic Theory

Pluralistic Theory Austin ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। Pluralist ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ **ਪਰਿਵਾਰ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਗਠਨ, ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਆਰਥਿਕ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ** ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ

ਆਧਾਰ	Monistic Theory	Pluralistic Theory
ਸ਼ਕਤੀ	ਇੱਕ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ	ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਸ਼ਕਤੀ
ਰਾਜ	ਸਰਵਉੱਚ	ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਈ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਗਠਨ
ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ	ਏਕਾਤਮਕ ਅਤੇ ਅਵਿਭਾਜਿਤ	ਬਹੁ-ਕੇਂਦਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ
ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰ	John Austin	Harold Laski, G.D.H. Cole ਆਦਿ

Pluralistic Theory ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ

Pluralistic Theory ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ **ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਭਾਗੀਦਾਰੀ** ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ।